4969

Элементарный учебник
и
по физическому труду

17
П-50

1933

29 JUL 2009

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԵԳԻՊ. ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՀԻՐԷԻ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ
ԵՒ
ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

«Զի՞ բարի կամ զի՞ վայելուչ,
զի բնակին եղբարք ի միասին։»
(Սաղմոս Գլ. ՃԼԴ. 1)

Երկասիրող
Ղ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
UNION DES INSTITUTEURS ARMENIENS
1931
LE CAIRE

1933
ԳԱՀԻՐԷ
ՏՊԱՐԱՆ «ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ»
ԳԱՀԻՐԷ

17
Պ-50

ՀՍՍՌ Արմ.ՍՍՌ
Ա. Մ. Ա. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

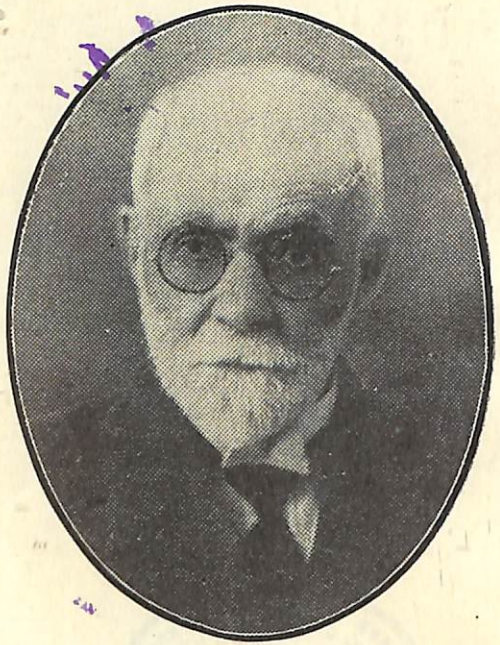

Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

17
Պ-50

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԵԳԻՊ. ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՀԻՐԷԻ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ
ԵՒ
ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

«Զի՞ բարի կամ զի՞ վայելուչ,
զի բնակին եղբարք ի միասին։»
(Սաղմոս Գլ. ՃԼԳ. 1)

Երկասիրող
Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

5626

1933

Տպարան «ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ» Գահիրէ

19.07.2013

4964

ՁՕՆ

Խոր յարգանաց եւ անմոռաց յիշատակի
Երախտագէտ սրտի
Ա.ռ Պատուարժան Հայ Միութիւնն Ուսուցչական
Դահիրէի
Որ մեկնեալս հանդիսացաւ յոյս ընծայման
Սոյն հատորի

Ս. Պ.

ՀՍՍՌ Արմ.ССР
Գ. ՄԱՍՈՒՐԻ ԱՆՎԱՆ

11187-57

Նախաբան

Նկատելով որ ընկերական կեանքի պայմաններուն եւ առողջ սկզբունքներուն վրայ խօսող եւ անոր բարոյական կապերուն ամրապնդման նպաստող հատորներու պակասը զգալի է մեր մէջ, մանաւանդ մեր նորահաս պատանիներուն ու երիտասարդներուն եւ նոյնիսկ դպրոցականներուն համար, պատճառ դարձաւ 1918էն սկսեալ ձեռնարկուած դասախօսութիւններուս շարքը աւելի երկարելով եւ ընդլայնելով ներկայ հատորիկը կազմել, որ ամփոփ կերպով իր մէջ կը խտացնէ ընկերական կեանքի կազմութեան եւ անոր օրէնքներուն ու սկզբունքներուն կարեւոր տարերքը եւ քաղաքակրթիչ դերը. եւ որ կը պատկերացնէ նաեւ մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ մը Հայուն անցեալ եւ ներկայ ընկերային կեանքի գլխաւոր գիծերը:

Այս աշխատասիրութեան համար ինձ գլխաւոր աղբիւր եւ առաջնորդ ընտրած եմ բարեյիշատակ ազգ. մեծ գրագէտ եւ բազմեռախս վաստակաւոր Մ. Մամուրեանի Ընդհ. Պատմութեան՝ Հին, Միջին եւ Նոր Դարերու հատորները եւ Հ. Սահակ Տէր-Մովսէսեանի Հայոց Պատմութիւնը, տպագրուած 1922ին՝ Վենետիկ:

Գրքոյկիս հրատարակութեան մեկենասն ըլլալու բարեհաճութիւնն ունեցած է ազնուօրեն Դահիրէի Հայ Ուսուցչ. Պատ. Միութիւնը, յոբելեանիս առթիւ, որ տեղի ունեցած է 1933 Յունուար 15ին:

Այս պարագան արտգին ուրախութեամբ եւ միանգամայն անհուն շնորհակալութեամբ ու երախտագիտութեամբ յիշելով, սիրելի է յուսալ, թէ սոյն ծաւալով փոքր՝ բայց պիտանի եւ հրահանգիչ գիտելիքներով ընդելուզուած երկասիրութիւնը գաղութանայութեան մէջ պէտք եղած ընդունելութիւնը գտնելով, ամէն Հայ պիտի փութայ անկէ մէկ օրինակ ունենալ իր ընտանեկան գրադարանին համար, եւ ես դոյզն ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու գոհունակութեամբ՝ մեծագոյն մխիթարութիւնը պիտի ունենամ ալեւոր կեանքիս վերջին օրերուն մէջ:

Ս. Պ.

1 Օգոստոս 1933
Աղեքսանդրիա

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

1. ՆԱԽԱՄԱՐԴՈՑ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Շատերու ծանօթ իրողութիւն մըն է, թէ նախնական մարդիկ կեանքի ինչ ատորին ատաիճանի մէջ կը գտնուէին. ոչ միայն կանոնաւոր բնակարանէ, սնունդէ, հագուստէ եւ ուրիշ կեանքի անհրաժեշտ պիտոյքներէն զուրկ էին, այլ իրարմէ հեռու եւ ցրուած կ'ապրէին զատ զատ տեղերու մէջ:

Բնակարանէ զուրկ ըլլալով՝ անոնք կ'ապրէին լեռներու, անտառներու, քարայրներու մէջ, նոյնիսկ ծառերու վրայ՝ անապահով եւ անպաշտպան վիճակի մէջ, այնպէս որ շատ անգամ վայրի կենդանիներուն կեր կ'ըլլային:

Կանոնաւոր սնունդէ զուրկ ըլլալով՝ կը կերակրուէին ընդհանրապէս պտուղներով, արմատներով եւ որսացուած ցամաքային ու ծովային կենդանիներով:

Հագուստէ զուրկ ըլլալով՝ ծառերու եւ թոյներու տերեւներով և կենդանիներու մորթերով հագիւ կրնա-

յին պատասխարել իրենց մերկ մարմինները կլիմային ազդեցութիւնէն, այսինքն՝ տաքէն ու ցուրտէն։

Նախնական մարդիկ ընկերական կեանքի ապնուա-ցուցիչ և քաղաքակրթական մեծագոյն գերին ըմբռնո-ղութիւնը չունենալով՝ զուրկ էին նաև կրթութենէ, գրականութենէ, արուեստներէ և կանոնաւոր աշխատու-թենէ, կառավարութենէ և օրէնքէ։

Զուրկ էին նոյնպէս կարեւոր գործիքներէ, ինք-նապաշտպանութեան և հաղորդակցութեան միջոցներէ։

Ահիկա մարդկային վայրենի ախուր վիճակը կը ներկայացնէ մեզի, որ անշուշտ գարեր տեւած է։

2. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդիկ հետզհետէ պէտքը զգալով իրարու օգնելու, զիրար պաշտպանելու և միասին գարգանալու, և այս կերպով իրենց անհրաժեշտ բնական պէտքերը հայ-թայթելով կեանքը դիւրացնելու, ինչպէս նաև վը-տանգներու դէմ ապահովուելու համար՝ սկսած են իրարու մօտենալ և խմբովին ապրիլ, այսինքն ցեղ կազմել։ Ահա այսպէս անոնք հիմը դրած են ընկերային կազմակերպութեան, և այս եղած է ընկերական կեան-քի սկզբնաւորութիւնը։

Սալմասերգան Դուբիթ իր քնարերգութեան մէջ ինչ լաւ տարփոդած է երգելով. «Զի՞ բարի կամ զի՞ վայելուչ, զի բնակին եղբարք ի միասին»։

Առաջին անգամ մարդիկ կազմած են ընտանիք-ներ։ Այս ընտանիքները հետզհետէ այնքան մեծցած և

ընդարձակուած են, որ առանձին փոքրիկ իշխանու-թիւններ կրնային բաւել. անոնց մէջ ծերունի հայրը, որ նահապետ կը կոչուէր, իբրեւ անոնց պետը կամ աւագ գլուխը, կ'իշխէր և կը կառավարէր բոլոր տունը և անոր բազմաթիւ անդամները. անոնց մէջ եղած վէճերը կը կարգադրէր, և կը դատէր ու կը պատժէր։ Անոնք ալ ամենայն հնազանդութեամբ կը հպատակէին իրեն և իրեն նահապետական իշխանութիւնը կը յարգէին։

3. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻՆ ՆԵՐՔԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

ա. Ազգութիւն.— Հետզհետէ ընտանիքները և նահա-պետները չտանալով՝ անոնցմէ կազմուեցան զանազան ցեղեր։ Միեւնոյն ցեղին պատկանող նահապետական ըն-տանիքները իրենց մեծ նահապետին կամ բնակած տե-ղին անուանով զատ զատ ժողովուրդներ կազմեցին. և ժողովուրդները միանալով կազմեցին ազգութիւններ։

Վերջապէս իւրաքանչիւր ազգութիւն ունեցաւ իր հատուկ բնակութիւնը կամ հայրենի հողը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւններն ու բարքերը, յիշատակներն ու աւանդութիւնները և կառավարութիւնն ու օրէնք-ները. մէկ խօսքով իրեն յատուկ քաղաքակրթու-թիւնը։

բ. Երկիր կամ Հայրենիք.— Այն հողը կամ երկիրը, ուր նոյնացեղ մարդիկ կը ծնին, կ'ապրին ու կ'աշխա-տին՝ բաղդակից ըլլալով իրարու, հայրենիք կ'ըսուի։

Հայրենիքի սէրը բնական է։ Ամէն մարդ կը սիրէ իր հայրենիքը այնպէս՝ ինչպէս կը սիրէ իր ընտանեկան յարկը, վասնզի հո՛ն կը գտնուին իր հայրերուն գերեզմանները. պատմական յիշատակներ և սրբավայրեր (կրօնս. հաստատութիւններ, վանքեր և ուխտատեղիներ), հոն կը պահպանուին ու կը պաշտպանուին ամէնուն իրաւունքներն ու շահերը։ Ուստի ամէն մէկ անհատ կամ հայրենիքի զաւակ պարտաւոր է՝ զայն պաշտպանելու համար՝ ի հարկին իր անձնական շահը, ստացուածքը և նոյնիսկ կեանքը զոհելը։

գ. Լեզու.— Լեզուն այն երկնատուր ձիրքն է կամ գործիքը, որով մարդ իր միտքն ու զգացումները կը բնոյ յայտնել ուրիշներու։

Ազգը կազմող անհատներուն մտային կարողութիւնները ա՛րքան մշակուին, և անոնց մէջ արուեստ, գիտութիւն և կրթութիւն ա՛րքան տեղի ծաղկին և զարգանան, ա՛յնքան ալ լեզուն կը մշակուի և կը ճոխանայ։ Անոր համար իրաւամբ ըսուած է, թէ լեզուն ազգի մը քաղաքակրթութեան ջինջ հայելին կամ զարգացման ստիճանաչափն է։ Եւ լեզու մը ա՛յնքան աւելի կատարեալ և ճոխ կը համարուի, ո՛րքան կարող ըլլայ գիւրութեամբ արտայայտել ամէնէն բարձր և փիլիսոփայական գաղափարներ և նուրբ ու գեղեցիկ զգացումներ։

Ի սկզբան մարդոց առաջին լեզուն կը բաղկանար լոկ բացագանչական ձայներէ կամ ձայնարկութիւններէ (ինչպէս՝ օ՜, ա՛յ, է՜, է՛յ, հէ՛յ, օ՜ֆ, ո՛ւֆ, էօ՜ֆ, ա՛խ, վա՜խ, օ՜խ, եւն), որոնցմով անոնք կը յայտնէին ցաւ, զարմանք, ուրախութիւն և տրտմութիւն։ Բայց վերջէն մարդիկ՝ պէտքէն հարկադրուած՝ զանազան բաներ հնարած են, որոնք կը տարբերին ա՛ռ միայն այլազան ժողովուրդներու կամ ազգերու մէջ իրենց բարքերուն և տեղական հանգամանքներուն համեմատ ստացած կազմութեամբ, այլ նոյնիսկ միևնոյն ժողովուրդին մէջ՝ իրենց կրած ձայնական և տուական փոփոխութիւններով։

Այսօր երկրիս վրայ խօսուած լեզուները, որոնց թիւը 2000ի կը հասնի, գիտունները քննելով՝ զատ զատ ճիւղերու բաժնած և անոնց մէջ գտնուած արմատական նմանութիւններէն հետևցուցած են թէ՝ նախապէս ընդհանուր լեզու մը կար, և կամ՝ հիմայ լեզուով անջատ եղող ժողովուրդներ հին տաեն իրարու ազգակից էին։

դ. Կրօնք.— Կրօնքը, որ մարդկային ընկերութեան հետ սկսած և անոր բարոյական կապն ու խարիսխը եղած է, այն բնածին զգացումն է, որով մարդ միշտ իրմէ վեր գերագոյն էակ մը կը փնտռէ՝ զանի ճանչնալու, սիրելու և պաշտելու համար։ Աշխարհի վրայ չկայ ազգ մը որ առանց կրօնքի ըլլայ։ Բայց որովհետև մարդիկ միևնոյն կերպով չեն ըմբռներ Աստուածը, անոր համար շատ տեսակ կրօնքներ առաջ եկած են։

ե. Օրէնք.—Աշխարհ կը հպատակի անփոփոխ օրէնքի մը։ Զկայ երկնային և երկրային մարմին մը, որ այս օրէնքին ենթակայ չըլլայ։ Երկնային մարմիններ են՝ լուսին, աստղեր, արեւ և մոլորակներ, որոնք արարչէն հաստատուած տիեզերական հաստատուն օրէնքին համեմատ կը շարժին և իրենց պաշտօնը կը կատարեն կանոնա-

հարապէս։ Երկրային մարմիններ են՝ քոյներ, հանքեր, կենդանիներ, հեղուկներ և կազայիններ, որոնք նոյնպէս հպատակ են միևնոյն տիեզերական օրէնքին։ Մարդս ալ, որ ազատ ստեղծուած է, և ազատ կամք ունի գործելու բարին կամ չարը, օրէնքին հպատակ է, անով կը ստանձնարէ իր չար կիրքերն ու բնազդները և ուղղութիւն մը կուտայ իր կեանքին։ Ուրեմն՝

«Օրէնքը ամբողջութիւնն է այն ԱԿԶԲՈՒՆԲՆԵՐՈՒՆ՝ որոնք մարդուս ընթացքը կը կանոնաւորեն»։

Երեք տեսակ օրէնքներ կան մարդոց փոխադարձ պարտքերն ու իրաւունքները սահմանող. այդ օրէնքներն են՝

Բնական օրէնք
Երկնային օրէնք
Ընկերական օրէնք

Բնական օրէնքը մարդկային խղճի օրէնքն է, որ հիմնուած է արդարութեան սա սկզբունքին վրայ թէ՝

«Մի՛ ըներ ուրիշին, ինչ որ չես ուզեր որ ուրիշներ ընեն քեզի»։

Աւետարանական օրէնքն ու պատուէրն է սոսկա։

Այս սկզբունքէն առաջնորդուած՝ մարդ կրնայ ընտրել ճշմարտութեան և առաքինութեան ճամբան, և իր պարտուց և իրաւունց գիտակցութիւնն ունենալ։

Երկնային օրէնքը՝ որ կրօնական օրէնք ալ կ'ըսուի, աստուածային գրչմ ունի և բնականին լրումն է։ Ասիկա իրեն սկզբունք ունի Յիսուսի նշանաւոր պատուէրը, թէ՝ «Սիրեցէ՛ք զիրար»։ Այս պատուէրը իր աւելի կատարելագործուած ձեւով մենք կը լսենք յոնախ Աւետարանի քարոզութեամբ. «Սիրէ ընկերդ քու

անձիդ պէս»։ Ասկէ կախուած են բոլոր միւս օրէնքները։

Քրիստոնէական այս սէրը խորութիւն չի ճանչնար. ան համամարդկային է և ընդհանուր եղբայրութեան պատկանող։

Յիսուս՝ Ողորմած Սամարացիին առակով չատ լաւ մեկնաբանած է ընկերային սիրոյ այս գեղեցիկ սկզբունքը և անոր սահմանը։

Այս առակը ըսած է Յիսուս այն Օրինականին՝ որ զինքը փորձելու համար եկած հարցուցած էր, թէ ինչ պէտք էր ընել յաւիտենական կեանքը ժառանգելու համար, և երբ Յիսուս ըսած էր, թէ «պէտք է սիրել բոլոր սրտով Աստուած, ինչպէս նաեւ ընկերդ» և ինք ուզած էր գիտնալ թէ ո՛վ է իր ընկերը։

Առակին մէջ յիշուած անձերն են մարդ մը՝ որ աւազակներէն կողոպտուած և վիրաւորուած՝ կիսամեռ ինկած էր ճամբուն վրայ. քահանայ մը և յետոյ Դեւտացի մը՝ որոնք խեղճ մարդը այն վիճակին մէջ տեսնելով՝ անցած գացած են առանց խղճալու։ Իսկ բարի Սամարացին, որ ատելի էր ամէնքին, մօտեցաւ վիրաւորին, և անմիջական դարմաններն ընելէ յետոյ՝ իր ձիուն վրայ դրաւ և պանդոկ մը տարաւ, ուր դարձեալ պէտք եղած խնամքները չարունակելով՝ մեկնելու ատեն պանդոկապետին գրամ տուաւ և յանձնարարեց հոգ տանիլ ու դարմանել, վերադարձին՝ ինչ աւելի ծախք որ եղած է, վճարելու խոստումով։

Առակը պատմելէ յետոյ՝ Յիսուս հարցուցած է, թէ այդ երեք անձերէն ո՞րը ընկեր եղած է այդ խեղճ մարդուն։ Եւ Օրինականը ըսած է. «Այն որ անոր ողորմեցաւ»։ «Ուրեմն՝ գնա՛ դուն ալ անոր պէս ըրէ՛», աւելցուցած է Յիսուս։

Աստուածաշնչական ճշմարիտ սէրը գթութիւն և մարդասիրութիւն կը քարոզէ։ Իր ոսկեղէն կանոնն է. «Ինչ որ կ'ուզես որ ուրիշները քեզի ընեն, նոյնը դուն ալ ուրիշներուն ըրէ»։

Այս ոսկեղէն կանոնին համեմատ՝ մարդիկ և ընկերութիւններ իրենց բարեգործութիւնները կ'ընեն ամէն խեղճերու և կարօտեալներու. նոյնիսկ կառավարութիւններ իրենց նպաստներն ու օգնութիւնները կը փութացնեն անխտիր ազգեալ և արկածեալ ժողովուրդներու։

Ընկերական orենքը՝ որ գրական օրէնք ալ կ'ըսուի և իրեն հետ ունի ընդհանրապէս բնական orենքը, մարդոց ձեռքով կը հաստատուի, և անոնց յարաբերութիւնները, պարտքերն ու իրաւունքները կը ճշդէ։

Ընկերական օրէնքը՝ քաղաքական կամ քաղաքային իրաւունք կը կոչուի, երբ կը սահմանէ կառավարութեան և իր հպատակներուն միջև եղած փոխադարձ վերաբերումները կամ ասնչութիւնները, ինչպէս նաեւ կ'որոշէ ժողովրդեան անդամներուն անձնական չահերն ու յարաբերութիւնները։

Իսկ երբ այլ և այլ ժողովուրդներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնները յատուկ դաշնագրութիւններով կը հաստատէ կամ կ'որոշէ, կ'ըսուի Միջազգային orենք։

Օրէնքը կարեւոր և անհրաժեշտ է ամէն կարգի հաստատութեան կամ հիմնարկութեան համար, ըլլա՛յ ան տուն կամ դպրոց, ըլլա՛յ ընտանիք կամ ընկերութիւն։ Առանց օրէնքի, կարգ ու կանոնի, անոնք ապիշխանութեան մէջ մնալով չուտ կը կործանին, որովհետեւ չար մարդիկ սանձարձակ՝ ամէն տեսակ անկարգութիւն, անիրաւութիւն և բռնութիւն գործադրելով՝ հանրային խաղաղութիւնը կրնան վրդովել։

Օրէնքները կրնան ըլլալ արդար կամ օրինաւոր, և անիրաւ կամ բռնաւոր։ Եթէ արդար և օրինաւոր ըլլան, և միայն մարդկային կիրքերուն ու անկարգութիւններուն սանձ դնելու ծառայեն, այն ատեն ժողովուրդին զարգացման կը նպաստեն և զայն յառաջդիմելու կը մղեն. իսկ եթէ անիրաւ և բռնաւոր ըլլան, բնական օրէնքին դէմ կը գործեն, և մարդկային խիղճն ու ազատութիւնը արհամարհելով՝ մարդիկը կը վարեն անբան անասուններու պէս։

Նահապետական հին դարերուն մէջ, ընտանիքին պետը կամ նահապետն էր որ կ'իշխէր և կը կառավարէր իր ցեղը կամ հօտը, թէ՛ իբրեւ հայր, թէ՛ իբրեւ վարիչ և դատաւոր, և թէ՛ իբրեւ կրօնապետ և զօրապետ։

Բայց երբ մարդիկ ընկերական հաստատ վիճակ ունեցան և ժողովուրդ կազմեցին, անոնց վրայ տիրապետողները սկսան զանազան օրէնքներ դնել՝ անոնց յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար։ Ասոնք orենսդիր կոչուեցան։

Վերջը երբ օրէնսդրութեան իրաւունքը ընդարձակուելով վեհապետական իշխանութիւնը հաստատուեցաւ, իշխողները սկսան իրենց տիրապետած բոլոր ժողովուրդներուն համար օրէնքներ չինել և անոնց գործադրութեան հսկել։ Ասոնք ալ կոչուեցան վեհապետ։

Վեհապետութեան պաշտօնը կրնայ վարել մէկ մարդ, ժողով մը և նոյնիսկ քանի մը ժողովներ։

Վեհապետը, իբրեւ օրէնք հաստատող և անոր գործադրութեան հսկող, երկու իշխանութիւններ ունի, Orենսդիր և Գործադիր։

Օրէնսդրական իշխանութիւնը օրէնքներ կը դնէ, և ի հարկին կը ջնջէ կամ կը փոխէ զանոնք։ Այդ օրէնքներն են ներքին և արտաքին։

Ներքին օրէնքները կը վերաբերին ազգին և կառավարութեան փոխադարձ յարաբերութիւններուն, այսինքն վերնագոյնին քաղաքացիներուն հանդէպ՝ և քաղաքացիներուն վերնագոյնին հանդէպ ունեցած պարտականութիւններուն, ինչպէս նաև քաղաքացիներու քաղաքային իրաւունքներուն։

Եւ որպէսզի օրէնքը՝ իբրեւ նուիրական և անբեկանելի սկզբունք յարգուի, և օրինազանցը պատժուի, օրէնսդիր իշխանութիւնը պատժական կանոններ ալ կը հաստատէ։

Արտաքին կամ միջազգային օրէնքներն անոնք են որ կը վերաբերին ազգի մը ուրիշ դրացի ազգերու հետ ունեցած յարաբերութիւններուն, երկրին պաշտպանութեան, առեւտրական դաշինքներու և խաղաղութեան ու պատերազմի իրաւունքներուն։

Դարձեալ իշխանութիւնը պաշտօն ունի Օրէնսդիր իշխանութեան հաստատած օրէնքները գործադրելու։

գ. **Կառավարութիւն.**— Ժողովուրդին կամ ընկերութեան մէջ ամէն անհատ կը փափաքի որ իր կեանքը, ինչքն ու պատիւը ապահով ըլլան, խաղաղ և հանդիսաւոր ապրուստի, մէկէն յարձակում և վնաս չկրէ, իր կրօնքը ազատ պաշտէ, իր հայրենիքը թշնամիներու դէմ պաշտպանուի, և եթէ ընկերին հետ վէճ մը կամ դատ մը ունենայ, իրաւարար մը գտնուի, մէկ խօսքով՝ իր անհատական և քաղաքային բոլոր պարտքերը կատարելու և իրաւունքները վայելելու

ատեն՝ արդարի և ընդդիմութեան չհանդիպի։ Բայց որովհետեւ ժողովուրդին այս կամ այն գատակարգին պատկանող անհատ կամ անձեր՝ իրենց անձնական գործերը ձգելով չեն կրնար հանրութեան բազմատեսակ պէտքերով զբաղիլ, մտածեր կամ տ՛ինպէս կարգադրեր են որ իրենց կողմէն գլուխ մը, իշխան մը, կամ առանձին մարմին մը ընտրեն և անոր յանձնեն ընկերութեան բոլոր գործերը փոխանորդաբար վարելու պաշտօնը։

Այս պաշտօնական մարմինը՝ որուն մէջ կը գտնուին թագաւոր կամ իշխան, զօրական և զինուոր, դատաւոր և զանազան պաշտօնեաներ, կը կոչուի կառավարութիւն։

Բայց ամէն երկիր միեւնոյն ձեւով չի կառավարուիր։ Կառավարական այլեւայլ ձեւեր կան, որոնք երկու գլխաւոր տեսակներու կրնան վերածուիլ, ասոնք են Հանրապետութիւն և Միապետութիւն։

Հանրապետութիւնը երկու տեսակ է. Ռամկավարական և Ազնուապետական։

Ռամկավարական է հանրապետութիւնը, երբ ժողովուրդը ինքն է որ կը վարէ վերնագոյնութեան պաշտօնը։

Ազնուապետական է հանրապետութիւնը, երբ ժողովրդեան մէկ մասը միայն կը մասնակցի երկրին կամ հայրենիքին կառավարութեանը։

Տեսակ մը ազնուապետական հանրապետութիւն է Աստուածապետական կառավարութիւնը (*), ինչպէս էր ժամանակ մը հրեաներու կառավարութիւնը մինչեւ

(*) որուն մէջ կրօնաւորներ կ'իշխեն ժողովուրդին վրայ Աստուծոյ անունով։

ՀՍՍՌ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ZUUՌ Արմ.ССР
Գ. Մ. Ա. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԱՆՎԱՆ
Գ. ԱՄԱՆԱԿԻՍՅԱՆ ԱՆՎԱՆ

III 87-57

Սամուէլ մարգարէ՝ դատաւորներու իշխանութեան ժամանակ, և ինչպէս էր մեր վերջին անիշխանութեան ժամանակի կառավարութիւնը մինչև 1914ի համաշխարհային պատերազմը։

Միապետութիւնն ալ երկու տեսակ է. բացարձակ կամ բռնական միապետութիւն և բարեխառն կամ սահմանադրական միապետութիւն։

Բացարձակ կամ բռնական է միապետութիւնը, երբ միապետը ըստ հաճոյս օրէնքներ կը հաստատէ, և իր ընտրած պաշտօնեաներուն ձեռքով կը գործադրէ զանոնք։ Այս տեսակ միապետութեան մէջ օրէնսդրական, վարչական և դատական երեք իշխանութիւնները միևնոյն մարդուն՝ այսինքն վեհապետին ձեռքը կը գտնուին։

Բարեխառն կամ սահմանադրական կ'ըսուի այն միապետութիւնը, որուն մէջ միապետը երեք իշխանութիւնները ուրիշ անձերու հետ կը բաժնէ. և թէեւ վարչական և դատական իշխանութիւնները ինք կը վարէ իր կողմէն ընտրուած պաշտօնեաներու ձեռքով, բայց անոնք պարտաւոր են օրէնքի համաձայն գործելու և արդարութիւնը գործադրելու։ Ուրեմն սահմանադրական միապետութիւնը տեսակ մը հանրապետութիւն է, որուն պաշտօնեաները թէեւ կը հնազանդին պետի մը, այսինքն թագաւորին, բայց այս թագաւորը ինքնին չի կրնար բան մը ընել, այլ պարտաւոր է երկիրը կառավարել ժողովուրդին կամքով ընտրուած Օրէնսդրական կամ Երեսփխանական Ժողովին կողմէն հաստատուած օրէնքներով։

Այսպէս ուրեմն՝ արեւելեան ժողովուրդներուն մէջ ի սկզբան հաստատուած կառավարութիւններն էին Տանտիրական, Նահապետական, Աշնուապետական,

Ատաւածապետական և Բացարձակ Միապետական։

Հին դարերու մէջ, բացի Յունաստանի քանի մը տէրութիւններէն և Հռովմէական իշխանութենէն, կառավարութեանց ձեւը ընդհանրապէս բացարձակ միապետութիւն և բռնապետական իշխանութիւն էր։

Միապետները ժողովուրդներու կեանքին, ինչքին և պատիւին բացարձակ տէրերն էին. և տիկա սովորի յարմար էր արեւելեան ժողովուրդներու թոյլ և դանդաղ բնաւորութեան, որոնք պարզապէս անոնց սարսափները ըլլալով՝ չատ տեղ Ատաւածոյ պէս զանոնք կը պաշտէին։

Միջին դարու մէջ, եւրոպական միապետութիւնները, ուստական դրութեան պատճառաւ չատ սակաւ էին, որովհետեւ մեծ ուստապետները գրեթէ թագաւորներուն համազօր էին, և չատ անգամ անոնցմէ աւելի ազդեցիկ դեր մը կը կատարէին։ Ուստական դրութեամբ Միջին Դարու Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունէին ուստատու ճարտեր, որոնք հանդիսաւոր երդումով կապուած էին իրենց ուստապետներուն հետ, և ամենայն հլութեամբ կը հպատակէին ու կը ծառայէին անոնց։

Բայց նոր դարուն մէջ, մանաւանդ ժամանակակից վերջին դարու ընթացքին, ժողովուրդները իրենց իմացական զարգացման չնորհիւ, մեծամեծ յեղափոխութիւններով յաջողած են տապալել բռնապետական իշխանութիւնները և հաստատել ժողովրդային վեհապետութիւններ, իրենց նպատակ ունենալով երկիրները կառավարել ժողովուրդին ընտրուած և անոր վստահութեան արժանացած մարմիններու ձեւքով։

Սակայն թիւ երկիրներու մէջ ալ, ինչպէս ճարտարական Ռուսաստան և սուլթանական Թուրքիա, եւայլն,

բացարձակ միապետները միանգամայն կրօնապետ ըլ-
լալով՝ այսինքն միապետութեան հետ միացնելով նաեւ
կրօնական իշխանապետութիւնը, ժողովուրդներու ճա-
կատագրին միահեծան եւ ամենազօր տէրերը կը կար-
ծուէին, սակայն անոնք ալ աշխարհաստան պատե-
բազմի նախօրեակին եւ վերջնթերին՝ դահավէժ ան-
կումներ ունեցան։

Եւ այսօր երկրագունտին վրայ, գրեթէ բոլոր տէ-
րութիւնները սահմանադրական միապետութիւններ
կամ հանրապետութիւններ են, եւ կրօնական իշխա-
նութիւնները քաղաքականէն անջատուելով մեկուսա-
ցած են։

Մարդիկ իրենց բնական եւ նիւթական պէտքերուն
գոհացում տալու համար, իրենց բնակած հայրենի երկ-
րին աշխարհագրական դիրքին, կլիմային եւ հողին
յարմարութեան համեմատ, եղած են խաշնարած, երկ-
րագործ, որսորդ եւ նաւագնաց. յետոյ հետզհետէ ուսու-
ալի զարգանալով՝ մշակած են նաեւ զանազան արհեստ-
ներ, եւ վաճառականութեան ալ ձեռնարկած են՝ իրենց
երկրին բնական եւ արհեստական արտադրութիւնները
փոխանակելով շրջակայ եւ հեռաւոր երկիրներու բեր-
քերուն եւ արտադրութիւններուն հետ, որով եղած են
հարուստ եւ բարեկեցիկ՝ ունենալով կանոնաւոր բնա-
կարաններ, սուտ մնուղ եւ վայելուչ հագուստ։

Ու այսօր ո՛չ աստուածային իշխանութիւններ (ա-
ստուածութիւն եւ ճորտութիւն) գոյութիւն ունին,
եւ ոչ ալ գերեվարութիւն, որոնք՝ իբրեւ ընկերա-
կան սուղջ եւ հիմնական սկզբունքներու ներքակ եւ
հակամարդկային դրութիւններ ջնջուած են արդէն։
Եւ ոչ միայն... բանապետական միապետութիւններ...
տապալած են, այլ նաեւ... դահավէժ անկում կրած են։

4. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՇԻՄԸ

Ընկերային հարցերը, որքան նիւթական՝ նոյնքան
եւ ուրիշ բարոյական կեանքի հետ կապ ունենալով,
ուրիշ բարոյական սկզբունքներով կարելի է մեկնել եւ
լուսաբանել։

Ամէն մարդ անհատ պէտք ունի ապրելու. ասիկա
իրեն անկասելի իրաւունքն է։ Այս իրաւունքը կը
պարտադրէ զինքը աշխատիլ՝ ապրելու կենսական պէտ-
քերը հոգալու համար։ Ուրեմն մարդ իր անձին նկատ-
մամբ ունի իրաւունք եւ պարտք. իրաւունք՝ իր անձին
գոյութիւնը պահպանելու եւ պաշտպանելու եւ ամէն
կերպ օժանդակութիւն վայելելու, երբ անկարող է
աշխատելու. պարտք՝ իր աշխատանքները կատարելու
երբ առողջ է։

Բայց մարդս ընկերական ըլլալով, ունի նաեւ ըն-
կերական փոխադարձ իրաւունքներ եւ պարտքեր, ո-
րոնք կը բխին ընկերութեան անդամներուն իրարու
հետ ունեցած յարաբերութիւններէն։ Հետեւաբար ըն-
կերային կեանքը գլխաւորաբար Պարտուց եւ Իրաւանց
սկզբունքներուն վրայ հիմնուած է։

«Մէկը ամէնքին՝ եւ ամէնքը մէկին համար»։

Մէկը՝ որ իր ընկերային պարտականութիւնը լաւ
կը կատարէ, մէկը՝ որ ընկերութեան մէջ՝ իրեն բաժին
ինկած ծառայութիւնը հաւատարմութեամբ կը կատարէ,
մէկը՝ որ պարկեշտութեամբ կ'աշխատի եւ իր քրտին-
քին արդար վաստակովը կ'ապրի, չի ատեր, չի կեղծեր,
չի խաբեր կամ չի խարդախեր, չի գողնար եւ չի վնա-
սեր, միշտ յարգանքի արժանի է, եւ պէտք է իր իրա-
ւունքին ալ տէրը ըլլայ, այսինքն՝ ընդհանուրին պաշտ-
պանութիւնն ու օգնութիւնը վայելէ։

Մէկը՝ որ մոլութիւններէ զերծ մաքուր կեանք մը կը վարէ, և գայթակղութիւն պատճառող յոռի ընթացքներու մէջ չի գտնուիր, և իր հմտութեամբն ու բարեմասնութիւններով պատիւ կը բերէ ընկերութեան, արժանի է ամէն յարգանքի, համակրանքի և վստահութեան, և պէտք է իր արդար իրաւունքին տէրը ըլլայ, նոյնիսկ եթէ անկարող ըլլայ գործելու կամ ծառայելու։

Պաշտօնեայ մը որ ճեռնհասօրէն և ուղղութեամբ իրեն յանձնուած գործը կամ պաշտօնը կը կատարէ, արժանի է իր վարձքին կամ իրաւունքին. և ինչպէս իր տէրը զրկանք ընէ անոր, և չպաշտպանէ զայն՝ իրեւ իր սիրելի ծառան և գործակալը, որուն պէտք ունի միշտ։

Կառավարական պաշտօնատարներ՝ որոնք ամենայն անաչառութեամբ և ճշդութեամբ իրենց պաշտօնը ի գործ կը դնեն՝ հատարակաց անդորրութեան և կեանքի, ինչքի ու պատիւի ապահովութեան համար, ամէն յարգանքի արժանի են, և պէտք է որ արդարապէս վարձատրուին, և նոյնիսկ անկարողութեան մատնուած պարագային՝ արժանապէս հոգացուին։

Նմանապէս ծնողներ՝ որոնք հայրական և մայրական պաշտօնը ամենայն արժանաւորութեամբ և հաւատարմութեամբ կը կատարեն, իրենց զաւակաց դաստիարակութեան և բարեկրթութեան հոգածու և ջանադիր կ՚ըլլան, և տունն ու ընտանիքը խաղաղութեան և բարեկարգութեան, վայելչութեան և բարոյութեան մէջ կը պահեն, արժանի են ոչ միայն որդիական սիրոյ և երախտագիտութեան ու պաշտպանութեան, այլեւ հանրային յարգանքին և գովասանքին։

Ահա այսպէս՝ երբ ամէն անհատ իր պարտքը կատարէ և իրաւունքին տէր ըլլայ, և երբ քաղաքական և կրօնական իշխանութիւններն ալ իրենց պաշտօնները ստանց զեղծման և արդարութեամբ ու խղճմտութեամբ ի գործ դնեն՝ հաստատուած լաւագոյն օրէնքներու համաձայն, այն ատեն՝ ընկերութիւնը ստուգիւ իրեն համար երջանկութեան դրախտ մը յօրինած պիտի ըլլայ, որուն մէջ խաղաղութիւնն ու ներդաշնակութիւնը պիտի տիրեն, և երբեք տեղի պիտի չունենան ընկերութեան կարգն ու սարքը խանգարող անհաճոյ և ցաւալի դէպքեր։

5. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ

Ընկերային կազմութեան վրայ խօսելու ատեն՝ ցոյց տուինք արդէն զայն բաղկացնող մասերն ու անոնց մէջ գոյութիւն ունեցող միութեան կապերը։ Անոնք հիմայ ծանօթ ըլլալով՝ դիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել թէ ի՞նչ է Ընկերային Կեանքը, և որո՞նք են լաւագոյն կեանքի պայմանները։

Ընկերային Կեանքը կազմող տարրերն են դասակարգերը՝ այսինքն բանուորները, արուեստագէտները, վաճառականները, դրամատէրերը, պաշտօնեաները, երկրագործները, կրօնաւորները, ուսուցիչները և մտաւորականները, պետական պաշտօնեաները, զինուորները եւայլն։ Ատանք որ զատ զատ դասակներ կը ներկայացնեն, ընկերականութեան շղթային օղակները կը կազմեն. հետեւաբար՝ նոյն բարոյական և նիւթական շահերն ու իրաւունքները ունին, և փոխադարձ պարտականութիւններ՝ իրարու նկատմամբ։

Մեր ընկերային կազմակերպութեան ամէն խաւե-

բուն մէջ ալ անհատներն են՝ որ իբրեւ մէկ մարմնոյ անդամները՝ կը գործեն, ունենալով իրենց դերը կամ պետը։

Այս մարմնոյ անդամները առանձին դասակներու կամ խմբակներու պատկանելէ առաջ՝ ընդհանուր միութեան կամ ընկերութեան կը պատկանին. հետեւաբար անոր շահուն և օգտին պէտք է ծառայեն ամէնքն ալ։

6. ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդիկ ընկերութեան մը կամ ժողովուրդներու մէջ, իրենց խելացութեան կամ բնական ձիրքերուն շնորհիւ, հետզհետէ աւելի բարձր դիրք և նիւթական առաւելութիւններ ստանալով՝ մեծութեան և իշխանութեան հավեր առած և ուզած են ազդեցութիւն բանեցնել իրենց միւս ընկերներուն վրայ, մոռնալով իրենց ընկերակցի բուն կոչումն ու պարտականութիւնը կամ պարզապէս ծառայութեան դերը. մինչդեռ ընկերականութեան ամէնէն էական պայմանն է ընկերներու փոխադարձ ծառայութիւնը իրարու օգտին համար, և ամենամեծ սկզբունքը պէտք է ըլլայ՝ անհատական շահը ընկերութեան կամ ընդհանրութեան շահուն մէջ փնտռել։

Ընկերային կեանքին մէջ, ոչ մէկ անհատ իր անձին համար կը գործէ կամ կ՝աշխատի. ամէնքն ալ իրենց աշխատութիւնները կը կատարեն հանրութեան պէտքը լրացնելու կամ անոր պարտական եղած ծառայութիւնը կատարելու համար։

Մենք կը տեսնենք ամէն օր ընկերային կեանքի մէջ անհատներու կատարած աշխատութիւնները, որոնց շատը կամ արդիւնքը եթէ իրենց անձերուն կը պատկանի, և սակայն այդ միւսներն անհատներու արտադրութիւնները իրենց անձերուն համար չեն, այլ ամբողջ ընկերութեան պէտքերուն համար են։

Մենք կը տեսնենք որ խումբ մը անհատներ ընկերութեան կօշիկները կը պատրաստեն. խումբ մը անհատներ ալ հացը կը պատրաստեն. ուրիշ խումբ մը ալ հագուստները կը պատրաստեն. վերջապէս ուրիշներ ալ զանազան պիտոյքները կը հայթայթեն. կարծես ընկերներ կանխաւ իրարու հետ համաձայնած ըլլայն աշխատութիւնները կամ գործերը իրենց մէջ բաժնելու և իրարու փոխադարձաբար ծառայելու։

Եթէ մարդ առանձին ապրէր, ստիպուած պիտի ըլլար իր կեանքի բոլոր պիտոյքները հոգալու և պատրաստելու՝ ամենամեծ աշխատութեամբ և յոգնութեամբ, այն ալ ոչ կատարեալ կերպով, վասնզի կարելի չէր և պիտի չըլլար։ Ուստի մարդ հասկնալով թէ ինքը առանձին տկար և անզօր ըլլալով՝ չի կրնար կեանքի ծանր լուծը մինակը տանիլ, միայնաւ ուրիշ անհատ ընկերներու հետ և սկսաւ միասին աշխատիլ և գործել սիրով և հաճութեամբ։

Ինչ լաւ ըսած է նշանաւոր գրագիտուհի մը, Տիկին Ինկա Նոլբանեան. «Ծանր է օրուան բեռը անոր, որ մարմնաքաշի կը առապի. ծանրագոյն է սակայն օրուան բեռը անոր, որ միայնակը կը պայքարի»։

Ուրեմն մենք ամէնքս ալ, ամենաարձր իշխանութենէն կամ դասակարգէն սկսեալ մինչեւ յետին պարզ անհատը կամ դասակարգը, երկրագործ, ուսուցիչ, վաճառական, արհեստաւոր և կանանոցական պաշտօնեա-

ներ՝ պատկանելով այն ընկերութեան կամ հաւատակցութեան որուն մէջ դեր մը ունինք կատարելիք, որպէս մէկ զանգուածի հաւասարիմ անդամներ, պարտաւոր ենք մեր ստանձնած ծառայութեան պարտականութիւնը կատարելու յօժարակամ և անթերի յօդուտ ընկերային մեծագոյն հասատաութեան։

Այն որ իր կարողութեան չափով և ո՛եւէ միջոցներով, ընկերութեան հանդէպ իր ունեցած ծառայութեան պարտականութիւնը չի կատարեր, և կ՚ուզէ միւս ուրիշներու աշխատութեան արդիւնքով ապրիլ, ընկերութեան բեռն է, և կ՚անիրաւէ անոր՝ նման «քանքարթագոյց» ծառային, որ տիրոջը իրեն տուած մէկ քանքարն անգամ չէր ուզած շահեցնել և դատապարտուեցաւ անկէ։

Ոչ ոքի իրաւունք չի տրուիր տիրելու, իշխելու, ճնշելու, և իր կամքին ծառայեցնելու ընկեր մը՝ որ իր կարողութեան սահմանին մէջ իրեն վերաբերած ծառայութեան պարտականութիւնը կը կատարէ. նոյնիսկ վեհապետ մը, կրօնապետ մը, իշխան կամ զօրավար մը իր տարածանի բարձրութեան մէջ պէտք չէ յաւակնոտ ըլլայ, այլ ինքզինքը նկատէ մէկ ծառան այն ընկերութեան՝ որմէ շրջապատուած է, և որուն կը պարտի իր դիրքը, պատիւն ու մեծութիւնը, մեր Մեծ Վարդապետին այն խօսքին համաձայն թէ՝ «Մեծն ի ձէնջ եղիցի ձեր ապատաւոր»։ Երբ Զեբեթէոսի երկու որդիները՝ Յակոբոս և Յովհաննէս՝ գալով Իրմէ կը խնդրէին որ երկնքի թագաւորութեան մէջ իր աջ ու ձախ կողմերը նստին իրենք, այս առիթով Յիսուս ուզած էր հասկցնել իր աշակերտներուն թէ՝ «Ձեր մէջ տիրապետութիւն պիտի չըլլայ, այլ ով որ մեծ և առաջին ըլլալ կ՚ուզէ, ձեր ապատաւորը թող ըլլայ»։ և

մէկ Իրեն՝ այլ՝ ոչ թէ ազատաւորութիւն ընդունելու, այլ ապատաւորելու և իր կեանքը չատերուն համար փրկանք տալու եկած է։

Իցէ՞ թէ մենք ամէնքս ալ կարենայինք ըսել նոյն տամենիմատուն Վարդապետին պատասէրին համեմատ. «Ծառայք անպիտանք եմք, զոր պարտէանք առնել, արարաք»։ Եւ եթէ մարդիկ այս համոզումով տոգորուած ըլլան, պիտի դադրին անչուշտ եսասիրաբար ապրելէ, և իւրաքանչիւրը, իրը անհատ և էակ, զգալով իր ակարութիւնը՝ պիտի ճանչնայ ընկերին պէտքը և անոր յարգը, ու ոչ միայն սիրով պիտի փարի անոր, այլ զայն իրեն հաւասար ազակից ընկերն ու ճշմարիտ բարեկամը նկատելով՝ ընկերական համերաշխ ոգիով մը պիտի կապուի անոր հետ, առանց երբեք իր անձին գերակայութեան և մեծութեան հովեր տալու։

Եթէ կայ տիրելու կամ տիրապետելու իրաւունք մը, այն ալ արդարապէս կրնայ պատուել օրէնքին. և օրէնքը մարդը չէ. ոչ ալ մարդը՝ օրէնք։ Օրէնքին տակ է որ ամէն քաղաքացի, նիւթական և ընկերական ինչ դիրքի մէջ ալ գտնուի, հաւասար է և պէտք է ըլլայ. և ասիկա պահանջն է արդարութեան, որը պէտք է անխտիր գործադրուի։

7. ՀԱՒԱՍԱՐ ՅԱՐԳԱՆՔ ԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Եթէ կայ տարբերութիւն մը, որուն իրաւամբ աւելի արժէք պէտք է տալ, այն ալ ոչ թէ մարդերուն մէջ է, այլ անոնց կատարած աշխատութիւններուն և ծառայութիւններուն մէջ, որովհետեւ կան նուրբ և գժուարին գործեր, դիւաեր և հնարքներ, որոնք մեծ

ճիգերու, զոհողութիւններու և երկարատև խնամքոտ աշխատութիւններու արդիւնք են. և միայն համայնքի մը չեն պատկանիր, այլ ընդհանուր մարդկութեան բարիքին և օգտին համար եղած են։

Ասոնց հեղինակներն ու վարպետները մարդկութեան բարերարները կը կոչուին. ուստի ասոնց համար ընկերութիւնն ու իշխանութիւնը յարգանք միայն կը պարտին, թէեւ ընկերութեան համար հոգատարն ու արուեստագէտը, մշակն ու հնարագէտը հաւասարապէս յարգանքի արժանի են, որովհետեւ «որուն համար շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի ի նմանէ, և որուն ապաւ՝ ապաւ»։

Ցիսուսի պատգամն է այս, որով Ան կ'ընդունի թէ՝ մարդոց հաւասար կարողութիւն, ընդունակութիւն, տաղանդ և ձիրք, խմաստութիւն, պատեհութիւն և հարստութիւն տրուած չէ. հետեւաբար իրաւունք չէ հաւասար արդիւնք և գործ սպասել։ Օրինակի համար դասարանի մը աշակերտներուն միեւնոյն դասը կ'ուսանիս, բայց ամէնքն ալ հաւասարապէս չեն կրնար ըմբռնել և արդիւնաւորել, որովհետեւ ամէնքին միեւնոյն կարողութիւնն ու ընդունակութիւնը չէ տրուած, և ուսուցիչը իր աշակերտներէն այնքան ուսում և կրթութիւն կրնայ պահանջել, որքան կրցեր է տալ և կամ անոնք կրցեր են առնել։ Մինչ կարելի է աւելի բան պահանջել ժողովուրդէ մը՝ քան ինչ որ քարոզուած և ուսուցուած է։ Ուրեմն՝ «որուն որ շատ տրուած է, շատ պիտի պահանջուի անկէ, և որուն որ քիչ, քիչ պիտի պահանջուի»։ Ահա դիւրին է հետեւցնել, թէ ընկերութեան մը մէջ ծառայող դասակարգերը և նոյնիսկ անհատներ՝ ամէնքն ալ իրաւունք ուներն յարգուելու, առանց նկատի առնելու իրենց կատարած աշխատութեան կամ ծառայութեան տարբերութիւնները։

Ոչ ոքի իրաւունք կը տրուի ընկերի մը ըրած դիւտին և յառաջդիմութեան կամ ունեցած արժանիքին ու համբաւին վրայ նախանձելով՝ անոր պատիւը ապարտող չարախօսութիւններ և զրպարտութիւններ ընելու կամ տեսէ չարիք հասցնելու։ Ընդհակառակը, լուսաւոր ատիթն է որ կ'ընծայուի իրեն՝ զայն, իբրեւ իր համայնքին կամ ընկերութեան պատիւ բերող օգտակար և կարեւոր մէկ անդամը, ուրախութեամբ և ընկերային սիրոյ ու համակրանքի ջերմ զգացումներով ողջունելու և շնորհաւորելու իր յաջողութեան և առաւելութիւններուն համար, որպէս թէ իրենը եղած ըլլայն անոնք։

Արդի ընկերական կեանքին մէջ ընդհանրապէս ազէտ, ռամիկ և կոչտ համարուած ու այս պատճառաւ ալ արհամարհուած դասակարգն է երկրագործը կամ հասարակ բանուորը. բայց թերեւս չսխալուն ծանօթ է այն լուսաւոր դասը, զոր երկրի մը թագաւորը առած է իր մեծ պաշտօնատարներէն մէկուն, որ չարաչար կերպով նախատած և խոշտանգած էր խեղճ երկրագործ մը։

Թագաւորը իմանալով դէպքը, ուզած է փոփոխութեամբ մը զգացնել իր պաշտօնատարին, թէ պէտք չէր այնքան խստութեամբ և ամարդութեամբ վարուիլ երկրագործին հետ։

Օր մը, առանձին ճաշի կը հրաւիրէ զինքը պալատին մէջ, և ոսկեսուրին կանխաւ կը պատուիրէ ընտիր համադամ կերակուրներով սեղան մը պատրաստել, բայց բնաւ հաց չդնել։ Երբ ճաշի ժամանակը կուգայ և սեղանը կը բերուի, պաշտօնատարը կը նկատէ հացին

պակասը, բայց չի համարձակիր բան մը ըսել, և կ'սկսի մտածել։ Այն միջոցին թագաւորը կ'ըսէ. «Հրամմեցէ՛ք, ինչո՞ւ չէք ճաշեր. արդեօք չհաւնեցա՞ք կերակուրներուն»։

— Տէ՛ր արքայ, կը պատասխանէ ան, ընդհակառակը՝ կերակուրները շատ պատուական և սքանչելի են. բայց սպասաւորը մոռցեր է հաց դնել, առանց հացի ինչպէ՞ս կարելի է ճաշել։

Այն ատեն՝ թագաւորը կ'ըսէ. «Քանի որ այդքան կարեւոր է հացը, ինչո՞ւ ուրեմն չմնայեցիր և անգթութեամբ վարուեցար այն երկրագործին հետ՝ որ մեր պատուական հացահատիկը կը պատրաստէ, և յարգանքի միայն արժանի է, ոչ թէ նախատինքի»։

Պաշտօնատարը ամօթահար կը մնայ թագաւորին քով, և անոր իրեն տուած այս խրատական դասէն ազդուած՝ կը հակնայ իր սիսալը, և իսկոյն ներողութիւն կը խնդրէ թագաւորէն։

Գիտնա՛նք ուրեմն մենք ալ մեզի ծառայողներուն յարգը, և պատշաճ ու քաղցր վարմունք ունենա՛նք անոնց հետ, ինչ դասակարգի ալ պատկանին անոնք։

8. ԼԱՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԻՉ ԴԵՐԸ

Ամէն տեղ գիւղերու, արուեստներու, ճարտարութեան և քաղաքակրթութեան զարգացման, մրցման և գերազանցութեան պատճառն ու շարժառիթը եղած են լաւ կազմակերպուած ընկերութիւնները։ Առանց այդ ընկերութիւններուն՝ անհատները ինքնին պէտքը պիտի չզգային ոչ մասնագուելու և ոչ ալ այնքան հետաքրքրուելու մարդոց զանազան պիտոյքներով՝ որոնք քաղաքակրթուած ժողովուրդներու համար անհրաժեշտ են, և որոնց հայթայթումին համար մեծամեծ ճիգեր և հնարքներ ի գործ դրած են։

Ընկերային կեանքը նաեւ կրթիչ և դաստիարակիչ դեր մը ունեցած է համայնքներու մէջ։ Անհատ մը, որ ընկերութեան մը մէջ կը գտնուի, չի համարձակիր երբեք ընկերներու ներկայութեան գործելու այնպիսի չարիք մը՝ զոր առանձնութեան մէջ չպիտի քաշուէր գործելէ, վասնզի կը վախնայ որ անոնցմէ յանդիմանուի և պարսաւուի, և ինք պզտիկ մնայ անոնց քով։ Ուստի մարդ, երբ առանձին է, աւելի ազատ կը զգայ ինքզինքը և հակամէտ է չարիք մտածելու և գործելու, քան երբ ընկերներու մէջ ըլլայ, որոնց դատաստանէն անտարակոյս կ'ուզէ խուսափիլ։ Քանզի ընկերական դատաստանն ու հանրային կարծիքը կրնան զինքը վարկաբեկել հասարակութեան առջեւ և բարոյապէս մեռցնել։

Օրինակը շատ մեծ ազդեցութիւն կը գործէ, ըլլա՛յ բարի, ըլլա՛յ չար, մանաւանդ չար օրինակը, հետեւաբար մարդ՝ երբ ընկերներու առջեւ չարիք մը կը գործէ, աւելի ծանր յանցանք կը նկատուի և կրկին պատիժի արժանի կը համարուի իր պատճառած դայթակղութեանը համար։ «Վա՜յ անոր որ կը գայթակղեցնէ ուրիշները. լաւ է որ անոր վիզէն երկանաքար մը կախուի և ծովը նետուի», ըսած է Յիսուս։

Այն երկիրներուն մէջ, ուր պատասխանատուութեան զգացումը զօրաւոր է, ուր պարտուց և իրաւանց դիտակցութիւնը մեծ է, համեմատաբար ընկերական չարիքները աւելի հազուադէպ են, և ընկերային կեանքը աւելի բարեւոք, խաղաղ և ապահով է, որովհետեւ ըն-

կերային փոխադարձ յարաբերութիւնները լուսադոյն պայմաններու մէջ կը կատարուին։

9. ՊԱՅՔԱՐԸ՝ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՅՈՌԻ ԲԱՐՔԵՐՈՒ ԵՒ ՔԱՅՔԱՅԻՉ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԷՄ

Կարգ մը չարիքներ և մոլութիւններ որ ընկերային կեանքի մէջ գոյութիւն ունին, երբ սանձարձակ կը գործուին ի վնաս ընկերութեան, անոնց պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ մասամբ այդ ընկերութիւնը կազմող մարմինին վրայ, որ այդ կարգի վնասակար և վարակիչ տիպերուն թոյլ կուտայ իր մէջ արմատանալու և ծաւալ գտնելու։ Պատասխանատուութեան մեծագոյն մասը սակայն կը ծանրանայ կառավարութեան վրայ, որ ազգու միջոցներ չի տնօրիներ զանոնք արգիլելու և չեզոքացնելու, ընկերութիւնը անոնց ծանր և վնասակար հետեւանքներէն փրկելու համար։

Բանիներ կան, որոնք յաճախ կը գտնուին ընկերութեան մէջ տիրող անհաւասարութիւնէն, իրենց դասն վիճակէն և գործերու անյաջողութիւնէն. և սակայն այդ դժգոհներուն մէջ կան այնպիսիներ, որոնք մեծագոյն հարկը և տոկոսը կը վճարեն ամէն օր իրենց մէջ տիրող զանազան մոլութիւններուն և գէշ ունակութիւններուն կամ բարոյական թերութիւններուն, իրենց թանկագին ժամանակն ու առողջութիւնը և միանգամայն քսակները սպառող այդ յոռի և վնասակար բարքերուն, որոնց դէմ՝ օր մը մոքսուիլ և պայքար մղել չեն փորձեր։ Այդպիսիներ կ'անիրաւեն իրենց պատկանած ընկերութեան՝ յումպէտս

վատնելով անոր դրամագլուխէն կարեւոր մաս մը, որ կրնար անոր կենսական մէկ պէտքին ծառայել։

Ոչ միայն ընկերութեան անհատներ, այլ մանաւանդ կառավարական պաշտօնեաներ պարտաւոր են մեծ ուշադրութիւն դարձնելու՝ ընկերային վնասակար չարիքներն ու կործանարար սովորութիւնները խափանելու և բառնալու համար։

Ընկերային մեծ չարիքներէն է նաեւ պատերազմը։ Ազգերու Ժողովը օրէնքէ դուրս հռչակելով պատերազմը՝ կը ջանայ արմատները չորցնել և տեւական խաղաղութիւնը հաստատել աշխարհի վրայ. բայց պատկաւոր վճռական արդիւնքի մը չէ հասած, և պատերազմի մղձաւանջին ու սարսափին տակ կը չարուշտակէ ապրիլ մարդկութիւնը դժբախտաբար։ Մաղթենք որ ընդհանուր մարդկութեան միահամուռ կամքը յաղթականօրէն կանգնէ համաշխարհային խաղաղութեան յաւէրժական կոթողը։

10. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

Ընկերային կեանքի մէջ՝ ամէն անհատ պէտք է նախապէս ինքզինքը նկատէ իր միջավայրի ընկերական հաստատութեան գործօն մէկ անդամը, կամ աւելի ճիշդ բառով՝ ծառայողը. և իբր այն գիտնայ թէ պարտաւոր է անոր ապահովութեան, խաղաղ զարգացման և բարգաւաճման, լուսադոյն մշակոյթի և ծաղկեալ գրականութեան, անտեսական բարեկեցիկ վիճակի և բարեկեցութեան. մէկ խօսքով բարձրագոյն քաղաքակրթութեան և երջանկութեան ի սպաս դնել իր ֆիզիքական, մտաւորական, բարոյական և նիւ-

թական բոլոր կարողութիւնները, տաղանդն ու ձիրքերը։

Իսկ այն հայրենիքին, որուն մէջ ծնած, սնած և դաստիարակուած է, կը պարտի շատ բան, անձնուէր ծառայութիւն, նիւթական զոհողութիւններ և նոյնիսկ անձնազոհութիւն, որպէսզի ան իր բոլոր առհմաններով անապրայլ և անեղծ մնայ, և բարեզարդուի չէնք և ծաղկեալ քաղաքներով, աւաններով ու գիւղերով, մշակեալ և արդասաբեր դաշտերով, և օժտուի հաղորդակցութեան և վաճառականութեան բաւական միջոցներով, դիտական նորոյթներով և ճարտարարուեստի ու գեղարուեստի զանազան ճիւղերով։ Եւ այս կոչման տէր և հաւատարիմ ամէն ընկերական անհատ՝ նմանօրինակ տիպար և խելալ հայրենիքի մը զաւակն ըլլալու հպարտութեամբ և առ այն օգտակար ծառայութիւն մը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ՝ փառք և երանութիւն պիտի համարի իրեն փակել յաւիտենապէս իր աչերն անոր փայլուն արեւին դիմաց և ցանկալի երկնակամարին տակ։

Այս է անա ընկերականութեան բուն կոչումը։

Ընկերականութեան այս բարձր կոչումին և անոր գործնական կեանքի մէջ կատարած մեծ դերին գիտակցութեամբ՝ մարդիկ այլևս համոզուած ըլլալով թէ «Միութիւնը զօրութիւն է», և ինչ որ մէկ անհատ չի կրնար ընել, շատ մը անհատներ միանալով կրնան ընել, կազմած են հետզհետէ զանազան ընկերակցութիւններ և միութիւններ՝ մեծամեծ գործեր և ձեռնարկներ ի գլուխ հանելու համար. ոչ միայն տնտեսական, շինարարական և երկրագործական մարզերու վրայ, այլ նաեւ մարմնամարզական, գրական, գիտական, կրթական, կրօնական, բարեսիրական և այլ

մարզերու վրայ. ինչպէս են՝ օրինակի համար, չոգեշնչական, երկաթուղային, ջրանցքներու, ճարտարագործական և ուրիշ ամէն կարգի համագործակցական և չահակցական ընկերութիւններ և միութիւններ, որոնց ամէնքն ալ ընկերական կեանքի գեղեցիկ արտայայտութիւններն ու ծնունդներն են՝ արժանի ամէն գնահատանքի և պանծացումի։

11. ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ընկերական կեանքի նպատակն է ազգի մը և զոյն բաղկացնող անհատներուն նիւթական, բարոյական և մասնաւորական զարգացումը, նաեւ կեանքի, ինչքի և պատիւի ապահովութիւնը, կարճ խօսքով՝ անոր նպատակն է մարդկային կեանքը օժտել քաղաքակրթութեան ամէն բարիքներով. այսինքն՝ գիւրացնել, ազնուացնել և ապահովել։

Ասոր համար անհրաժեշտ է նախ՝ ընկերային լաւագոյն կազմակերպութիւն, որ լրացնէ խաղաղ, հանգիստ, ապահով, բարեկեցիկ և կանոնաւոր կեանքի բոլոր պայմանները։

Այս պայմաններուն գլխաւորներն են՝ Սահմանադրական Կարգ և Օրէնք, որոնք Ազգի մը կամ Տէրութեան մը քաղաքական, անտեսական և կրթական վիճակը կը կանոնաւորեն և կը բարերաւեն։

Ինչպէս գիտէք, սահմանադրական երկիրներու մէջ՝ ժողովուրդը ինքն է որ իր հայրենիքին ճակատագիրը կը վարէ՝ սահմանադրական սկզբունքներու համեմատ, որոնք կ'ներշնչաւորեն անհատին կամ քա-

պաքացիին Ազատութեան, Հաւասարութեան և Եղբայրութեան իրաւունքները։

Ազատութիւնը արդարութիւն կը նշանակէ և ոչ թէ տրտնջութիւն ամէն ուզածն ընելու։ Մարդս ազատ է այնքան ատեն, որքան ատեն ուրիշին ազատութիւնը չի բռնաբարեր։

Ազատ քաղաքացիին իրաւունքներն են՝

Անհատական ազատութիւն.

Խղճի ազատութիւն.

Աշխատութեան ազատութիւն.

Խօսքի և մամուլի ազատութիւն և

Անբռնաբարելիութիւն ընտանեկան յարկի և ըստացուածքի։

Բայց առանց Պարտքի՝ Իրաւունքը գոյութիւն չունի։

Իրաւունքի տէր ելլալու համար պէտք է նախ կատարել պարտքերը։

Քաղաքացիի մը պարտքերն են՝

Յարգել օրէնքներն ու իշխանութիւնը.

Վճարել բոլոր օրինաւոր տուրքերը.

Մասնակցիլ ընտրութիւններու և քուէարկութեանց.

Կատարել զինուորական ծառայութիւնը.

Հայրենիքի շահը իր անձնական շահը նկատել։

Սահմանադրական հայրենիքի մը զաւակները՝ պէտք է վայելեն հաւասարութեան իրաւունքները։

Հաւասարութիւն՝ օրէնքի առջեւ.

Հաւասարութիւն քաղաքացիական իրաւունքներու, այսինքն՝ քուէ տալու և քուէ ստանալու կամ ընտրելի ելլալու՝ մասնաւոր բացառութեամբ։

Հաւասարութիւն պարտուց՝ հանդէպ հայրենիքին,

գլխաւորաբար զինուորական ծառայութեան և տուրքի հատուցման մէջ, այս վերջինին քաշխու�ը նիւթական կարողութեան համեմատ ելլալու պայմանաւ։

Քաղաքացիին եղբայրական պարտականութիւններն են.

Փոխադարձ օգնութիւն, գթութիւն և ներողամտութիւն.

Անհատական բարեգործութիւն՝ ինքնօգնութեան ոգին չմեռցնելու պայմանաւ։

Հաւաքական բարեգործութիւններ՝ ընկերութիւններու միջոցաւ։

Սահմանադրական այս մեծ սկզբունքներու պահպանութիւնը և անոնց սահմանած Պարտուց և Իրաւունց գործադրութիւնը յանձնուած է կառավարութեան, որուն պաշտօնն է՝ օրէնքներ դնել, օրէնքները գործադրել և օրինազանցները դատել։ Հետեւաբար կառավարութիւնը կը բաժնուի երեք առանձին մարմիններու։

Առաջինն է՝ Օրէնսդիր ոյժը, որ օրէնքները կը դնէ, և երկու մարմիններէ կը բաղկանայ. Երեսփոխանական Ժողովէ և Մերակոյտէ, որոնք միասին կը կոչուին Խորհրդարան (Պարլամէնտ)։

Երկրորդն է՝ Գործադիր մարմինը, որ օրէնքները կը գործադրէ, և կազմուած է նախարարներէ, որոնց ամբողջութիւնը կը կոչուի Նախարարաց Խորհուրդ կամ Դեսիլին։

Երրորդն է՝ Դատաստանական մարմինը, որ կը դատէ և կը վճռէ այն բոլոր խնդիրները, որոնք տեղի կ'ունենան անհատներու՝ և անհատներու ու կառավարութեան միջև։

Ահա՛ այս Սահմանադրական-Կառավարական կաղ-

մով կրնայ իրագործուիլ ընկերային կեանքի այն վեհ նպատակը, որ կը մարմնացնէ մարդկային քաղաքակրթութեան և բարոյականութեան մեծ գաղափարները։

12. ՀԱՅԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՄԷՋ

Մեր ազգային ընկերական կեանքը դժբախտաբար այնքան նախանձելի վիճակ մը չի ներկայացներ։

Ինչ որ անցեալին կը վերաբերի և պատմութեամբ ալ կարելի է ապացուցանել, այն է թէ՝ մեր նախնիք սկիզբները Տանտիրական և Նահապետական դրութեամբ կառավարուած են, և ուրիշ ազգերու նման՝ շատ անկատար ընկերային կազմակերպութիւն ունեցած են։

Թէեւ չորս անգամ թագաւորութիւն հաստատած են, բայց դրեթէ միշտ ալ պարսկական, յունական և արաբական ազդեցութիւններու ենթարկուած ըլլալով՝ շատ քիչ անգամներ ինքնուրոյն և բոլորովին անկախ վիճակ կրցած են ունենալ, հետեւաբար մեր կառավարական ձեւը, քաղաքական և ընկերային կարգերն ու օրէնքները ընդհանրապէս նկատուած եղած են աւելի՝ քան բնիկ և սեպհնոյաստուկ։

Ամէնէն ազատ և անկախ ժամանակը կրնայ համարուիլ Ռուբինեանց շրջանը, բայց Հայերը մէկ կողմէն անգադար արտաքին յարձակումներու ենթակայ ըլլալնուն՝ և միւս կողմէն կրօնական վէճերու և ներքին երկպառակութեանց պատճառաւ, ժամանակ չեն ունեցած երկիրը լաւագոյն և հզօր կազմակերպութեամբ մը օժտելու։

Ռուսահայ լեզուագէտ և բանասէր Ստեփան Մալխասեան, իր լեզուաբանական մէկ գրութեան մէջ այսպէս ներկայացուցած է Հայուն վիճակը Ե. Դարէն առաջ։

«Ե. Դարու սկզբնաւորութեան շրջանի մեր լեզուին ուսումնասիրութիւնը ցոյց կուտայ, որ մեր այն ատենուան բովանդակ քաղաքակրթութիւնը, այսինքն՝ կրօնքը, օրէնքները, պետական կազմութիւնը, անտեսական կեանքը, արհեստները եւայլն օտարամուտ եղած են. և եթէ այս եկամուտ քաղաքակրթական տարրը հեռացնենք, մնացածը՝ բուն հայկականը (եթէ բուն հայկական է) կը ներկայանայ մեզի իբր վիճակը տխուսակ մը ազգի, որ վայրենի կամ բարբարոս պայմաններու մէջ կ'ապրէր»։

Իսկ անգլիացի մեծ բանասաղդ Լորա Պայրըն՝ Հայերու մասին սա տողերը գրած է. «Հայերը ինչքան լաւ որ ունին, իրենցն է, իսկ ինչ որ գէշ ունին, իրենց դրացիներէն առած են. որովհետեւ իրենց պատմութեան շրջանին չեն շրջապատուած դրացիէ մը, որ նկարագրով իրենցմէ բարձր եղած ըլլայ»։

Եւ որովհետեւ արտաքին ազդեցութիւնները միշտ կան և գոյութիւն պիտի ունենան, մանաւանդ վատրանդի հայութեան բոլոր գաղթավայրերուն մէջ, ուստի ամենաբնաբ Աղգ. Իշխանութեան և զեկավար մարմի ամենաբնաբ Աղգ. Իշխանութեան և զեկավար մարմինները սուագ պարտականութիւնն է ամէն միջոց և խնամք ի գործ դնել՝ հայ գաղութը զգուշացնելու և զերծ պահելու ամէն յուսի և վնասակար ազդեցութիւններէ։

Հ. Ս. Տէր Մովսէսեանի հեղինակած Հայոց Պատմութեան գիրքէն քաղուած կարգ մը հատուածներ ալ բաւական լոյս կը սփռեն Հա-

յոստանի անցեալին մէջ ունեցած ներքին քաղաքական կազմին և Հայերու ընկերական կեանքին վրայ։

Շատ հին ժամանակներու մէջ հայ ժողովուրդը նախարարական տուներու բաժնուած էր, և Հայաստան ալ զատ զատ գաւառներու։ Այդ գաւառներն ու նախարարութիւնները միևնոյն վարչական ձևն ու կազմակերպութիւններն ունէին։

Հայկական ընկերութեան մէջ տիրող վարչաձևը կատարեալ ազնուականական էր։ Արտաքին երևոյթով հաւասարութիւն կը տիրէր, բայց իրականին մէջ մեծ խտրութիւն կար ազատներուն և անազատներուն միջև։ Ազատները այն ազնիւ մարդիկն էին, որոնք ամէն իրաւունք ունենալ կը կարծէին. իսկ անազատներն էին շինականները կամ ռամիկները, որոնք այդ ազնիւ մարդոց հպատակներն էին։

Հայկական ընկերութիւնը կազմուած էր թագաւորէն, նախարարներէն և ազատներէն, նաև քրմական դասէն և շինականներէն։ Առաջին չորսերուն վերապահուած էին ամէն իրաւունք և հասարակական պաշտօններ. վերջինը ազատներէն շատ ստոր էր, այս պատճառաւ անազատ կը կոչուէր, բայց ստրուկ դասակարգ գոյութիւն չունէր Հայաստանի մէջ։

Հայոց թագաւորներուն կառավարական ձևը բացարձակ և ժառանգական միապետութիւն էր։ Անոնք իբր երկրին միապետները իշխանութիւն ունէին իրենց ժողովուրդին կեանքին և ինչքին վրայ ստանց խտրութեան, և իրենց հրամանը իբր օրէնք կը գործադրուէր։

Թագաւորը թէև Պետական Խորհուրդ մը ունէր՝ «Աւագանի Ժողով» կոչուած, որ մեծ նախարարներէն

կը բաղկանար, բայց անոր ձայնը տէրութեան գործերուն մէջ վճռական չէր։ Թագաւորին բացարձակ կամքին տակ անզօր էր։

Հայ արքունիքը կ'ապրէր երկու տեսակ եկամուտներով. արքայական ընտանիքին սեփական կալուածներու եկամուտներով և հարկերով, որոնք հասկամ մուտք կը կոչուէին։

Թագաւորը միշտ գերիշխան դիրք մը ունէր. ոչ միայն հպատակներուն՝ այլ ամբողջ նախարարական ցեղերուն բնաջնջումը կախում ունէր թագաւորին անդառնալի հրամանէն։ Ան ուզածին պէս կը բաշխէր պատիւ և տիտղոս. ինքն էր որ Հայաստանի բոլոր հողերը նախարարներուն կը բաժնէր իբրև պարգև. այդ հողը կամ կալուածը կը կոչուէր աւան։

Աւատական ժառանգութեան վախճէն՝ նախարարը պարտական էր թագաւորին հաւատարմութեամբ ծառայել և անոր մեծարանքներ մատուցանել, և իր բանակով միանալ արքունական գունդին, երբ հայրենիքը վտանգի մէջ էր. սակայն այս մասին թագաւորին և նախարարին միջև ամէն հանդիսաւոր երդում կամ գաշինք գոյութիւն չունէր և նախարարին ծառայութիւնը պարտաւորիչ և տեւական չէր։

Նախարարները մրցման մէջ էին թագաւորին հմտակրանքն ու վստահութիւնը գրաւելու, որպէսզի իրաւունք ստանայն անկէ իրենց սեփական գաւառներուն վրայ իբրև մէկ մէկ թագաւոր ինքնագլուխ իշխելու։ Այս կերպով անոնց պաշտօնը ժառանգական դարձած էր, այսինքն հօրը կը յաջորդէր որդին։

Թէպէտ թագաւորին իրաւունքն էր ցեղի մը նահապետը կամ տանուտէրը նշանակել, և ապատամբ նախարար մը իր ժառանգական կալուածէն զրկել և զայն

ուրիշի մը փոխանցել կամ արքունիքը գրաւել, քայց չէր կրնար գաւառազուրկ ընել զայն առանց քաղաքական պատերազմներու, որոնք չատ անգամ պատճառ կ'ըլլային նախարարական ամբողջ տոհմի մը բնաջնջման՝ իր վերջին արու զաւակին մահացումով։

Արքայորդիները և իշխանազունները իրենց ամրոցին մէջ չէին մեծնար, այլ կը յանձնուէին ազդեցիկ և բանիբուն նախարարի մը խնամքին։ Նախարարը ազատորդին դայեակ կը կարգէր իր կինը, որ իր զաւակներուն հետ կը դիեցնէր զայն և կը կրթէր։

Աղջիկ ազատորդին իր դաստիարակ նախարարուհին կ'ապաւորէր և խոհանոցին մէջ ալ կը ծառայէր, որպէսզի տանտիրուհի ըլլալու պատրաստուէր։ Իսկ մանչ ազատորդին իր խնամակալ նախարարին քով կը վարժուէր ձիավարելու, դէնք գործածելու, զանազան խաղերու մէջ մարզուելու և որսորդ կենդանիները սնուցանելու և որսորդութեան ընտելացնելու։ Նկարագիր չենող բարոյական դասեր ալ կը արուէին իրեն։

Ազատորդին երբ չափահաս կ'ըլլար և բաւական մարզուած ու կրթուած, կը վերադարձուէր իր հայրենի ամրոցը և կը յանձնուէր իր ծնողքին։ Ազատորդին այլեւս տեղուն էր կամ տպան։

Նախարարական տուները կազմուած էին առանձին տոհմերէ. իւրաքանչիւրը ունէր իր նահապետը կամ տանուտէրը, որ իրեն սեփական ժառանգութիւնը կղզի գաւառին կամ կալուածին բացարձակ տէրն ու իշխանն էր, և միանգամայն գաւառը իր իշխանութեան տակ գտնուող որդիներուն, թոռներուն և ազգականներուն ու պաշտպանեալներուն։

Տանուտէր նախարարը, որ ժառանգական գաւառի

մը կամ անոր մէկ մասին վրայ կ'իշխէր, թագաւորէն անկախ էր. իր կալուածին մէջ ան իր բոլոր տոհմին կամ ցեղակիցներուն ներկայացուցիչն ըլլալով՝ միեւնոյն իրաւունքն ունէր, ինչ որ ունէր թագաւորը։ Իր գաւառը փոքրիկ պետութիւն մըն էր, և ինքը իրրեւ թագաւոր իրաւունք ունէր պատերազմ մղելու իրեն նախանձորդ կամ հակառակորդ նախարարի մը դէմ, քաղաքական կռիւներու պատճառ դառնալով։ Ան իր գաւառին հարկերը կը հաւաքէր. իր հպատակներուն դատերը կը տեսնէր և անոնց կեանքին կամ մահուան վերաբերող վճիռներ կուտար, ոմանցմէ զօրք կը հաւաքէր պատերազմելու համար և իր բանակին կը հրամայէր։ Ունէր իր պաշտօնական յատուկ զգեստը և կը նստէր արծաթեայ գահուակի վրայ։

Ամէն նախարար իր գաւառը ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ պաշտպանելու համար ունէր իր սեփական գունդը և առանձին ամրոցը կամ բերդը՝ կառուցուած քարէ և անմատչելի դիրքերու վրայ։

Ամրոցին ամէնէն նշանաւոր մասն էր միջնաբերդը որ նախարարին և իր գերդաստանին բնակութեան յատկացուած էր, և ունէր իր մէջ ընդարձակ սենեակներ և գեղեցիկ ու փառաւոր սրահներ, և ուր կը պահուէին իր գանձերը։

Երբեմն նախարար մը առանց հրամանի ինքզինքը տանուտէր և սպարապետ կը հռչակէր, և երբեմն ալ կը մերժէր իր բանակով մասնակցիլ պատերազմին, երբ հայրենիքը վտանգի մէջ էր, և կամ թագաւորէն ապատամբելով՝ անոր դէմ կը կռուէր։

Աւատապետը կ'ունենար իր պաշտպանութեան ապաւինած մարդեր, որոնց իր երկրէն մաս մը կը չնորհէր։ Անոնք իրեն կը ծառայէին չատ հաւատարմութեամբ

թեամբ, և իրրեւ իր ճարտարը, չափազանց յարգանք ունէին իրեն հանդէպ։

Աւտտական նախարարութիւնը Հայաստանի մէջ խոր արմատ ձգած էր։ Երկրին ոյժն էր և միանգամայն տկարութիւնը. ոյժն էր՝ երբ զօրաւոր կամքի ու նկարագրի տէր Թագաւորի մը հլու, հաւատարիմ և անձնուէր ծառայողներն կամ պաշտօնատարներն ըլլալով՝ հաստատակաց թշնամիին դէմ հայրենիքը կը պաշտպանէին։

Տկարութիւնն էր, երբ անձնական շահու և փառասիրութեան համար իրարու դէմ զինուած կամ օտարին խոստումներէն շլանալով՝ անոր քաղաքական ձգտումներուն նպաստաւոր դեպին պատրաստելուն՝ դաւաճանէին հայրենիքի շահերուն։

Բացի Մեծն Տիգրանէ և Տրդատ Թագաւորէն, հայ Թագաւորներէն ոչ մէկը կարողացած էր ամնձել և արքունական իշխանութեան հպատակեցնել նախարարական ազդեցիկ տոհմերը։

Շինականները ինքզինքնին պաշտպանելու միջոցներէն զուրկ ըլլալով՝ ամրոցներուն շուրջը կը բնակէին նախարարներու պաշտպանութեան և գերիշխանութեան տակ։ Անոնք պարտաւոր էին տուրք վճարել իրենց նախարարներուն, զինուոր տալ և աշխատիլ անոնց հողերուն վրայ, և իրենց դատերուն համար ենթարկուիլ անոնց տուած վճիռներուն։

Նախարարները իրենց պաշտպանեալներէն կը կոչուէին տանուտէր կամ նահապետ, իսկ իրենց կիները բամբիշ կամ տիրուհի։

Այս կազմակերպութեան հետեւանքով Թագաւորին իշխանութիւնը իր հպատակներուն վրայ չէր կրնար զօրաւոր ըլլալ, որովհետեւ Թագաւորէն առաջ անոնք

կը հնազանդէին նախարարներուն և միայն անոնց միջոցաւ՝ Թագաւորին։

Նախարարներու գլխաւոր պարապմունքներն էին պատերազմ, մակնախաղ, որսորդութիւն, խնջոյքներ և տօներ։

Պատերազմը ամէնէն հաճելի զբաղումն էր նախարարներուն համար, որոնք պատերազմներու մէջ մնծցած և մեռած ըլլալով, փառք կը համարէին Աղգին և Հայրենիքին համար զէն ի ձեռին մեռնիլ։

Մակնախաղը լաւագոյն ուսիթ մըն էր նախարարներուն համար ոչ միայն պատերազմական վարժութիւններ և փորձեր կատարելու, այլ նաեւ իրենց քաջութիւնն ու ճարպիկութիւնը ցոյց տալով, հանդիսատես իշխանազուն օրիորդներու սիրտերը գրաւելու և ամուսնութիւններ կնքելու։

Որսորդութիւնը, որ Թագաւորներուն և նախարարներուն ամէնէն հաճելի զբօսանքն էր, ընդհանրապէս կը կատարուէր նախարարական յատուկ որսարանները կամ հաստատակաց որսավայրերուն մէջ։ Որսորդութեան կը մասնակցէին ոչ միայն Թագաւորներու և նախարարներու որդիները՝ այլ նաեւ շինականները, որոնք յաջողակ և քաջավարժ էին այս մարզին մէջ։ Այս ալ կը ծառայէր անոնց համար ոչ թէ միայն իրրեւ միջոց զուարճութեան, այլ իրրեւ մարզանք պատերազմի զինավարժութեան և ճիավարութեան։

Նախարարները սովոր էին յաճախ իրարու խնջոյքներ տալու հարսանիքներուն, բարեկենդանի, նաւատորգի, ծննդեան, անունի և ուրիշ ընտանեկան տօներու ուսիթով։ Հացկերոյթի ժամանակ կոչնատէր նա-

խարարը անձամբ կը ծառայէր վայելուչ հիւրամիծարութեամբ մը։

Խնջոյքներու մէջ ամէնէն յարգի ըմպելին էր Հայաստանի ազնիւ և անուշահամ գինին, որ առատութեամբ կը բաշխուէր ամէնուն։ Ընդհանուր խանդավառութեան մէջ տեղի կ'ունենային նաև նուագածութիւններ գուսաններու և երաժիշտ կիներու խումբին կողմէ, որոնք թէ կ'երգէին և թէ կը նուագէին։ Գողթան երգիչներ ալ իրենց քամբիխներով կը նուագէին Հայոց հին թագաւորներու և դիւցազներու վրայ շինուած բանաստեղծական երգերը։

Խնջոյքը որ տեղի կ'ունենար շռայլ ծախքերով, կը վերջանար շատ անգամ պարերով։

Տօներու և խնջոյքներու առիթով, թանկագին ընծաներ կը տրուէին տանուտէր նախարարին կողմէ կոչնականներուն և փախագարձաբար։

Հայ ժողովուրդին ամէնէն ժիր և գործունեայ դասակարգը կը կազմէին շինականները, որոնք ամբողջին շուրջը հաստատուած գիւղերու և ագարակներու մէջ կը բնակէին. իրենց ապատանարաններն էին գետնափոր տունները, որոնց մէջ նշանաւոր էր հին նահապետական թանիրը, որուն շուրջը կը բոլորուէին ընտանիքին բոլոր անդամները, ինչպէս սովոր էին ընել մինչև վերջերս հայկական գաւառներու մէջ։

Շինական ժողովուրդը զրկուած էր սեփական կալուածներէ։ Այն հողը որ յանձնուած էր իրեն որդիէ որդի մշակելու համար, կը պատկանէր ամբողջութեամբ տանուտէր նախարարին։ Միայն թէ ամէն ընտանիք իրեն յատուկ հողամասը ունէր և անոր վրայ կ'աշխատէր միշտ։ Կալուածատէր նախարարը իրաւունք չունէր անհարկի զայն անոր ձեռքէն առնելու։

Շինականը պարտաւոր էր ծանր առուքերու և աշխատութեան տակով՝ թագաւորին և նախարարներուն գանձերը ճոխացնելու և առատ բարիքներով անոնց շեմարաններն ու մառանները լեցնելու համար։

Թէև մշակութեան եղանակը հին նահապետական էր, բայց շինականը ունենալով բազմաթիւ լծկան կենդանիներ՝ կրնար արօրով ու գութանով իր վարուցանը ընել, և չնորհիւ Հայաստանի հողին արգաւանդութեան՝ առատ բերք կ'ստանար, և շատ բարեկեցիկ էր։

Հայերու ընկերական այս կազմակերպութիւնը, որ նախարարութիւն կամ աւատապետութիւն կը կոչուի, և որ բոլոր անհատները ստիպողական դասաւորումով իրարու կը կապէր և փոխադարձ իրաւունքներով և պարտականութիւններով կեդրոնին՝ այսինքն արքունեաց հետ կը միացնէր, նպաստաւոր չեղաւ մեր երկրին համար, ուր հոյ իշխանաւորները կամ ազնուական դասակարգը Հայաստան աշխարհի շահէն աւելի իրենց անձնական շահերը կը հետապնդէին։

Այս դրութիւնը Հայաստանի մէջ տեւած է մինչև 1375, իր քաղաքական ազատութեան բարձումը։

Նախարարները կը կոչուէին նաև ազատ կամ ազատարեար, և երկու գլխաւոր դասի կը բաժնուէին, Աւագ և Կրտսեր։

Աւագ դասի նախարարները թագաւորէն կ'ստանային աւագութեան բարձ և պատիւ և առանձնայատուկ նշանաւորներ, որոնցմով անոնք իրաւունք ունէին թագաւորին ներկայութեանը նստիլ կարմիր նկարէն բարձերու վրայ՝ արեւելեան սովորութեան համեմատ։

16 նշանաւոր և ամենամեծ նախարարութիւններէ զատ կային նաև 58 աւագ նախարարութիւններ կամ

բարձեր։ Անոնցմէ դուրս են երկրորդական գոնները կամ նախարարութիւնները, որոնցմէ շատերը կալուածատէր չըլլալով՝ միայն արքունիքին մէջ կը ծառայէին։

Աւագ նախարարները մինչեւ 900 հաշուած են, որոնք երկրին մէջ ազնուականական հզօր իշխանութիւն մը կը կազմէին։

Քրիստոնէութեան շրջանին անոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տան ժառանգութիւնը եղան։

Քրիստոնէութիւնը իր մեծ հիմնադիրին եւ վարդապետին քարոզած վեհ սկզբունքին համաձայն եկաւ ջնջել բռնապետական հին դրութիւնը եւ հայ չինականին վիճակը բարւոքել, որուն նպաստեց մեծապէս հայ հոգեւորականներու դասակարգը՝ անդադար քարոզելով հաւասարութիւն եւ արդարութիւն։ Այսպէս հայ չինականը, քրիստոնէական կրօնքին բարձր վարդապետութեան շնորհիւ, հայ կղերին զօրաւոր պաշտպանութիւնը կը վայելէր եւ կը թօթափէր սարկութեան լուծը, եւ վարելով փրկութեան այս նոր լոյսին, կը նուիրուէր հայրենիքի եւ կրօնի ազատութեան մեծ գաղափարին, որուն համար կռուիլ եւ կեանքը զոհել նուիրական պարտականութիւն եւ փառք կը համարի իրեն։

Պարսից տիրապետութեան ժամանակ, Հայաստան խաղաղութեամբ կը կառավարուէր պարսիկ սատրապներով, որոնք իրենց արքային չափ մեծ ազդեցութիւն ունէին, բայց շատ քաղցրութեամբ կը վարուէին Հայերուն հետ, այնպէս որ հայ նախարարները քաղաքական մեծ ազատութիւն կը վայելէին պահելով իրենց աւատական իշխանութիւնը։ Պարսիկները կը պահանջէին հաւատարիմ մնալ արքային եւ հնազանդ սատրապներուն, զինուորական ծառայութիւն կատարել իր բանակներուն մէջ, եւ տարեկան տուրք մը վճարել, որ այնքան ծանր չէր։

Հայաստան քանի մը նշանաւոր քաղաքներ ունէր պարսից հին տիրապետութեան շրջանին, որոնք էին. Արմաւիր, Վան, Կարին, յետոյ աւելցան Երուանդաշատ եւ Մանազկերտ հայկական քաղաքները. տակաւին բազմաթիւ էին մեծ եւ ընդարձակ աւաններ, որոնց մէջ կային պալատներ եւ շատ մը գեղեցիկ տաներ։

Հայաստանի մէջ զարգացած էին ճարտարարուեստ եւ վաճառականութիւն, շնորհիւ իր հարուստ հանքերուն եւ զանազան կարեւոր արտադրութեանց։

Հայերը կատարեալ արուեստով կը պատրաստէին զանազան անուշահոտ իւղեր։ Ունէին խաղողէն հանուած շատ առատ անուշահոտ եւ անուշհամ աքանչելի գինիներ։ Անոնք գիտէին պատրաստել նաեւ օշինդրէ, վարդէ եւ սերկեւիլ մեղրախառն գինիներ, եւ գարիէն հանուած սեսակ մը գինի, որ «հայկական գարեջուր» կրնար ըսուիլ։

Հայերու գերազանց ճարտարարուեստի նշանն էր «արդան կարմիր» ներկը։ Ասիկա կ'ատացուի սեսակ մը ճճիէ, որ կը գտնուի բոյսերու տերեւներուն վրայ. մը ճճիէ, որ կը գտնուի յատուկ արտադրութիւնն էր ան եւ Այրարատ նահանգին յատուկ արտադրութիւնն էր ան եւ թագաւորական ծիրանի կը կոչուէր։ Ամէն երկրի մէջ մեծ համբաւ ունէր ան, որովհետեւ հազուագիւտ էր, եւ անոր տուած կարմիր գոյնը՝ անջնջելի։ Այդ ծիրանի գոյնով հայկական կերպասները, իրրեւ պերճանքի առարկայ, մեծ արժէք ունէին. եւ Հայաստան եղած էր այդ կարգի կերպասներու մեծ վաճառատեղին։

Հայերը նշանաւոր եղած են փորագրութեան, ոս-

կերչութեան, զինագործութեան և մանաւանդ գրամատուութեան մէջ. մետաղներու, զէնքերու և զարդերէն իրերու վրայ՝ անոնց գեղեցիկ քանդակներն ու ճարտար բանուածքները հիացում կը պատճառէին։

Հայաստան իր թանկագին հանքերով, հարուստ ընդերքով ու արտադրութիւններով, մանաւանդ գեղեցիկ ճարտարարուեստով թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին վաճառականութեան համար ընդարձակ ասպարէզ ունէր։

Սկիզբէն Հայերու վաճառականութիւնը դրացի ազգերուն հետ՝ ցամաքի ճամբով կը կատարուէր և մեծ կարաւաններով. բայց վերջը՝ Հայաստանի չորս մեծ գետերուն վրայ նաւարկութիւն հաստատելով՝ անոնք կրցան իրենց տեւաւորական յարաբերութիւնները տարածելու և ընդարձակել ոչ միայն սահմանակից երկիրներու, այլ նաև հեռաւոր երկիրներու՝ Հնդկաստանի, Յունաստանի և մինչև իսկ Իտալիոյ հետ, Հայաստանի բերքերն ու արտադրութիւնները տարածելով՝ և անոնց տեղ զանազան ապրանքներ ներածելով։

Եփրատ և Տիգրիս գետերուն միջոցաւ՝ Բաբելոնի հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էին անոնք, տեսակ մը մեծ և փոքր բոլորակաձեւ նաւակներու միջոցաւ՝ ուռենիէ շինուած և դուրսէն մորթով պատած։

Այսպէս, շնորհիւ իր աշխատասիրութեան, ճարտարարուեստին և վաճառականութեան, հայ ժողովուրդը հարստանալով շատ բարեկեցիկ վիճակ մը ունէր։

Պարսից տիրապետութեան երկարատեւ խաղաղ շրջանին, Հայաստան այնքան չենցաւ և երկրագործութիւնը այնքան ծաղկեցաւ, որ գրեթէ անմշակ հող մնացած չէր։ Շատ հին ժամանակներէ ի վեր Հայուն միրական զբաղումը եղած է երկրագործութիւնը, մանաւանդ որ ինչպէս պարթեւներուն նոյնպէս և հայ ժողովուրդին համար նուիրական պարտականութիւն համարուած էր հողերը անմշակ չթողուլ։

Նոյնչափ զարգացած էր նաև անասնաբուծութիւնը։ Ամէն գիւղ և տուն իր բազմաթիւ հօտերն ունէր. որոնք տուստ և հիւթեղ մնուղով կը գտնէին Հայաստանի ընդարձակ արօտավայրերուն և հովիտներուն մէջ։

Այս երկու ծաղկեալ արուեստներուն շնորհիւ Հայոց ամբարտաւանները և մառանները լիքն էին բուսական և կենդանական առատ բարիքով և պաշարով։

Հայերը հակառակ իրենց բնական հանճարին և ճարտարամտութեան, հակառակ իրենց ծաղկեալ վաճառականութեան և հարուստ անտեսութեան, դժբախտաբար ուսման սէր, գրականութեան փափաք ունեցած չեն. այնպէս որ մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացին «անիմաստասէր» անուանած է նախնի Հայերը, որոնք սքանչելի լեզու մը ունենալով հանդերձ՝ երկար ատեն անտիպոյթ գտնուած են գրի և գրականութեան համար, որով մնացած են անուս և ագէտ։ Այս պակասը որով մնացած են անուս և ագէտ։ Այս պակասը որոշ գիրի մը էր մեր նախնիքներու ճակատին դրոշմուած։

Սակայն Հայերը, հակառակ իրենց անգրագէտ ըլլալուն, ունէին իրենց բանաստեղծ երգիչները, որոնք Գողթան գինեկոտ գաւառին երաժիշտ բանաստեղծներն էին։ Անոնք իրենց յօրինած ոտանաւորը քերթուածները, որոնք պատմական կամ վիպական և կրօնական գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ էին թագաւորներու և

մեծ գիւղացիներու կեանքն ու գործերը նկարագրել և անոնց յիշատակը անմահացնող, կ'երգէին բամբիռներու վրայ, ընդհանրապէս արքունական և իշխանական հանդէսներու և խնջոյքներու մէջ և շատ անգամ գիւղէ գիւղ կամ գաւառէ գաւառ շրջելով, ինչպէս կ'ընէին և կ'ընեն մեր վերջին ժամանակի հայ աշուղները։

Մեր ազգային հին ասմունդական յատկանիշներէն մին եղած է Հայոց ընտանեկան կեանքի սրբութիւնը, որ օտարներէն անգամ վկայուած է գովեստով։ Ամուսնութեան կապը նուիրական էր և կը յարգուէր ամուսիններու միջև։ Այս պատճառու ընտանիքը հիմն էր Հայոց ընկերական և քաղաքական կազմակերպութիւններուն։

Հայ կինը հաւատարիմ ըլլալով ամուսնական ուխտին, ամէն ազատութիւն և յարգանք կը վայելէր. ան իր մաքրակենցաղ վարքին համար պաշտամունքի առարկայ դարձած է յանձին սակեմայր Անահիտի՝ որ կենդանութեան և արգասաւորութեան դիցուհին էր և Մայր զգաստութեան ու պաշտպանը ընտանեկան առաքինութեան. յանձին վարդամատն Աստղիկի՝ որ սիրոյ և գեղեցկութեան աստուածուհին էր և յանձին Նանէի՝ որ կը ներկայացնէր տիպար Տոնտիկինը և պարկեշտ հայ կինը։ Այսպէս էր հայ կինը հեթանոսութեան շրջանին։

Քրիստոնէութեան շրջանին ալ՝ հայ կինը եղաւ նոյն հաւատարիմ և գործակից ընկերը իր ամուսինին, աւելի անձնուէր, աւելի ընտանեսէր և բարեպաշտ, աւելի հեզ և պարկեշտ, աւելի ժիր և համբերատար, աւելի գթոտ, ողորմած և բարեսէր։

Այդ շրջանին պատկանող՝ հայ կանանց պարկեշտութեան և առաքինութեան, բարեպաշտութեան և անձնուրացութեան ընտիր տիպարներ են՝ Տրդատ թագաւորին քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ և կինը՝ Աշխէն թագուհին, Սանտարուկի աղջիկը՝ Սանդուխտ կոյս, Սագուհին, Ս. Սահակ Հայրապետի աղջիկը, որ եղած է մայրը Վարդան Մամիկոնեանի և իր եղբօր Հմայեակի, Տիկին Վարդանոյշ կամ Վարդուհի՝ Վարդանի մեծ աղջիկը, Զուիկ՝ Վարդանի Հմայեակ եղբօր կինը, մայրը Վահան Մամիկոնեանի, որ երկար պատերազմներ մղեց կրօնի ազատութեան համար պարսիկներուն դէմ, և յաղթող հանդիսանալով՝ Նուարսակի պատմական նշանաւոր դաշնագրով կրօնական հալածանքին վերջ դրաւ, և Անոյշ՝ Զուիկի քոյրը, որ տիկինն էր վրաց Աշուշայ քղեչիին, և որ իր քրոջը հետ եղած էր ճշմարիտ դաստիարակը Վահանի և իր եղբայրներուն, զանոնք իր քեռկալին և իր ամուսինին առաքինութեան շաւղին կատարեալ հետեւողները պատրաստելու համար։ Ասոնցմէ նուազ առաքինի չէին նաեւ հայ նախարարներու փոփկատուն տիկինները, որոնք Վարդանանց պատերազմի ատեն, իրենց նահատակեալ այրերուն ընտանեկան յարկերուն սրբասուն և մաքրակենցաղ պահապան հրեշտակները դարձան՝ ըլլալով առաքինութեան հարներ, ինչպէս անուանած է հայ քրջերու արիւնով ուռոգուած Արտաշատ նուիրական արձանագիր Եղիշէ։

Գալով այր մարդուն, հայ ամուսինին, ան անձնուիրութեամբ և ազատասանքով փարած իր տան բարեզարգութեան՝ մեծ հեղինակութիւն ունէր և կը մեծարուէր ընտանիքին բոլոր անդամներէն։ Բաւական է յիշել միայն օրինակը Արա Գեղեցիկին, որ չուզելով դրժել Նուարդ հայ իշխանուհիին հետ իր կնքած ա-

մուսնական ուխտին, արիաբար մերժեց Ասորեստանի Շամիրամ ցանկասէր թագուհիին սոսուանութեան առաջարկը, հակառակ այն պայմանին՝ որով թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ միանգամայն Ասորեստանի միահեծան տէրն ու իշխողն պիտի ըլլար. և յանձն առնելով կռուիլ ընտանեկան պատիւն ու արրութիւնը պաշտպանելու համար, դիւցազնաբար մեռաւ առաքինի և ազնիւ քաջ իշխանի անմահ անունը ժառանգելով։

Հայ կնոջ և հայ ամուսնին մաքուր կենցաղին և հաւատարմութեան այս ցեղային առաքինութեան յատկանիշներն պահուած էին մինչև վերջին ժամանակները, երբ Հայը կ՚ապրէր իր բնիկ երկրին Հայաստանի մէջ, և երբ տակաւին արևմտեան բարքերը մուտ գըտած չէին հոն։

Այժմ տարագիր հայութեան գաղթավայրերուն մէջ հեռզհեռէ ընտանեկան բարքերը այլափոխուելու և խաթարուելու վրայ են, և եթէ այս վիճակը երկար տևէ, Հայը իր բնիկ երկրէն դուրս՝ հեռզհեռէ օտարանալով. իր բնածին յատկութիւններն ու նախնեաց ազնուական առաքինութիւնները պիտի կորանցնէ և կատարելապէս այլասերուի։

Հայոց ընտանեկան առաքինութեան ազնիւ յատկանիշներէն մէկն է նաև հիւրասիրութիւնը, որով հայերը սովոր էին ընդունիլ ոչ միայն ծանօթ, այլ նոյնիսկ անծանօթ և օտարական իրենց հիւրերը մեծ յժարակամութեամբ և մեծարել զանոնք ամէն տեսակ պատուասիրութեամբ։

Հայը իր բնիկ երկրին մէջ եղած է ժիր մշակ և հոգիւ, վաճառական, հնարող, ճարտարագործ, ընդունակ, հաստատամիտ, տոկուն և համբերատար, ինչպէսի

կարգերուն և օրէնքներուն հլու և հնազանդ, մանաւանդ կրօնասէր և երկիւղած։

Իսկ ինչ կը վերաբերի մեր անիշխանութեան ժամանակի չրջանին, տխուր է արդէն յիշելը, որովհետև մեր անկախութիւնը բոլորովին կորանցնելէ ետքը, մենք երեք տէրութիւններու լուծին տակ ինկած ենք և բնականաբար անոնց քաղաքական և ընկերական օրէնքներով կառավարուած ենք, մինչև որ ունեցած ենք ներքին սահմանադրական օրէնք մեր ազգային կրթական և եկեղեցական վարչութեան համար։

Այս Ազգ. Սահմանադրութիւնն է որ ազգին առանձնաշնորհութիւնն ու ազգն ունեցած փոխադարձ պարտուց և իրաւանց սահմանները կը գծէ, արգարութեան վրայ հիմնուած սկզբունքներու և հիմնական օրէնքներու համաձայն, այս կերպով ճշդելու և կանոնաւորելու համար նաև ազգային անհատներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնները։

Մինչև այս համաբոլորական պատերազմին սկիզբը՝ Թուրքիոյ Հայոց համար գործադրուած օրէնքն էր Ազգ. Սահմանադրութիւնը, որ 1860ին հիմնուած է. իսկ Ռուսիոյ Հայոց համար՝ Պալամենիան, որ հաստատուած է 1836ին։

Ներկայիս մէջ ալ արտաքսմանի դրութիւն բոլոր հայ գաղութներ Ազգ. Սահմանադրութեան օրէնքներով կը վարեն իրենց ներքին գործերը։

Գաղութականութեան կարեւոր կեդրոններուն մէջ ընկերային կեանքի կազմութեան գլխաւոր հիմերն են կրօնական, կրթական և ազգային հաստատութիւններ, ինչպէս են դպրոց, եկեղեցի և առաջնորդարան. որոնք ազգային մշակոյթի և ցեղային ինքնուրոյնութեան պահպանման հաստատուն կռուաններն են, և միութեան

զօրաւոր կապերը։ Անոնց խնամակալ և պաշտպան կազմակերպութիւններն են ազգային վարչական մարմիններ, հոգաբարձութիւններ և զանազան ընկերակցութիւններ և միութիւններ, ինչպէս են Թեմական, Քաղաքական և Կրօնական ժողովներ, Թաղական Խորհուրդներ, եկեղեցւոյ և դպրոցի Հոգաբարձութիւններ, ազգատախնամ և որբախնամ Ընկերութիւններ, ուսումնարաններ, եկեղեցասէր տիկնանց, հայրենակցական, ուսուցչական, ուսանողական, գեղարուեստական, թատերական, մարզական, չրջանառարտ օրիորդներու և պատանիներու Միութիւններ եւն, որոնք մասնաւորապէս համայնքին ֆիզիքական, բարոյական և մտաւորական զարգացման և բարգաւաճման ու ինքնապահպանութեան լաւագոյն ասպարներն են։

Բայց այս զանազան միութիւններն ու ընկերակցութիւնները, որոնք իրարմէ անջատ՝ և կան որ անկախաբար՝ կը գործեն, եթէ միայն առանձնական և հատուածական մասնաւոր նպատակներ և շահեր հետապնդեն և երբեք չմտածեն իրենց մէջ համազգային գեղեցիկ նպատակներ և ցանկութիւններ և ի հարկին միասնաբար զանոնք իրականացնելու չձգտին, փոքր և աննշան կը մնան յաչս ամբողջութեան, որ մեր հնագոյն ազգութիւնն է՝ ամէնէն աւելի տառապող և հիւծող ոչխարհի վրայ, վասնզի օտարէն չպիտի գայ մեր կասարեալ փրկութիւնն ու վերածնունդը, զորս մեզ նման փոքրիկ ազգութիւններ կը պարտին իրենց հաւաքական կորովներուն ու ճիգերուն, և այդ ճիգերով տարուած հայակազ յաղթանակներուն, որոնք կ՚ելլան նաեւ մերը, եթէ մենք ալ գիտնանք եղբայրական գորովով իրարու միանալ և միասնաբար կատարել մեր նաւիրական պարտականութիւնները մեր

կորսուած թանկագին իրաւունքները վերստանալու համար։

Դիտելի է որ Հայը իր ընիկ երկրէն և հայրենի հողերէն զրկուած ըլլալով՝ իր նախնեաց բարեկեցութեան և հարստութեան գլխաւոր ազբիւրներն եղող երկրագործութեան և հովուութեան հնամեայ պատուաւոր զբաղումներն փակուած են իր առջեւ, բայց ուրիշ ասպարէզներն փակուած են իր առջեւ, բայց ուրիշ ասպարէզներն ալ բացուած են ուսման և գաստիարակութեան, գիտութեան և արուեստի ասպարէզներն, որոնց մասին ցոյց տրուած մասնաւոր սէրն ու ձգտումը, որոնց մասին ցոյց տրուած մասնաւոր սէրն ու հոգածութիւնը, փոյթն ու եռանդը ամէն տեղ, նոյնիսկ աննշան գաղթավայրերուն մէջ, որպէսզի հայ ընկերային նկարագրի ամէնէն ցայտուն առաւելութիւնները կը կազմեն, վասնզի Հայը օտար միջավայրերու մէջ ցրուած և իր կեանքի պայմանները փոխուած ըլլալով՝ պարտաւորուած է ամէն տեղ իր շրջապատի այլազան տարրերուն հետ մրցիլ տրդիական, այդ նոր մասնաւորական և քաղաքական զէնքերով կեանքի գոյութեան պայքարը յաջողութեամբ մղելու համար։

Սակայն ինչ որ ապագային կը վերաբերի, տակաւին շատ մութ է և անատոյգ թէ ինչ վիճակ վերապահուած է Հայուն, և երբ պիտի գայ այն երջանիկ օրը, որպէսզի ան ալ ունենայ իր ինքնուրոյն և հաստատ կառավարութիւնն ու հիմնական օրէնքները, և ազատի արդի գաղթական անկերպարան և անիշխանական կեանք կացութենէն՝ որ Հայուն կորսուած անդունդը կը բանայ։

Եթէ կայ մխիթարական երեւոյթ մը առայժմ, ներկայ հայ իրականութեան համար, այն է որ Երեւանի չուրջը գոյութիւն ունի ինքնավար փոքրիկ Հանի շուրջը գոյութիւն ունի ինքնավար փոքրիկ Հա-

յատան մը, որ թէպէտ Ռուսիոյ մաս կը կազմէ և մեր իրական բարձանքներու համապատասխան պայմանները չի լրացներ տակաւին, բայց անոր Խորհրդային Միութեան վարչաձևին և հովանաւորութեան տակ խաղաղօրէն զարգանալով՝ ճարտարարուեստական և հողագործական երկրի մը վերածուելու ճամբուն մէջ կը գտնուի, և այն մեծ հաւատքն ու յոյսը կը ներշնչէ մեզի, թէ Հայն ալ պիտի ունենայ վերջապէս ընկերային ազատ կեանք և ինքնօրէն վարչութիւն մը իր ընիկ երկրին մէջ. և մենք ամէնքս անոր շուրջը բոլորուած՝ պիտի լծուինք միասիրտ և միակամ անոր բարգաւաճման և յարատև պահպանութեան գործին անմոռն Պէչիկթաշլեանի հետ երգելով.

«Մէկտեղ յոգնինք, մէկտեղ ցանենք,
Մէկտեղ թափին մեր քրտինքներ,
Որ կեանք առնեն Հայոց դաշտեր:
Ընդ ասեղօք ի՞նչ կայ սիրուն՝
Քան զանձկալի եղբայր անուն»:

ՎԵՐՋ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏ. ԱԿԱԴԵՄԻԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ.

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	Էջ
1.— Նախամարդոց սկզբնական կեանքը:	7
2.— Ընկերական կեանքին ծագումը եւ կազմութիւնը:	8
3.— Ընկերական կազմին ներքին միութեան կապերը (Ազգութիւն, Երկիր կամ Հայրենիք, Լեզու, Կրօնք, Օրէնք եւ Կառավարութիւն)	9
4.— Ընկերային կեանքի բարոյական հիմը:	21
5.— Դասակարգերը ընկերային կեանքի մէջ:	23
6.— Ընկերային փոխադարձ ծառայութիւն կամ պարտականութիւն:	24
7.— Հաւասար յարգանք՝ ծառայողներու հանդէպ:	27
8.— Լաւ կազմակերպուած ընկերային կեանքի դաստիարակիչ դերը	30
9.— Պայքարը՝ ընկերական յոռի բարքերու եւ քայքայիչ մոլութիւններու դէմ:	32
10.— Ընկերականութեան կոչումը:	33
11.— Ընկերական կեանքին նպատակը:	35
12.— Հայերու ընկերային վիճակը՝ անցեալին եւ ներկայիս մէջ:	38

Ախտահանված է 1957թ.

3p գրպ.

ԳԻՆ՝ 5 Եգ. Դհ.
5 Ֆրանք
25 Սենթ

Printed in Egypt by
SAHAG-MESROB PRESS
25, SHARIA TEWFIK, CAIRO.

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0150562